

MECELLE'YE GİDEN YOLDA AHMED CEVDET PAŞA VE MÜCADELESİ*

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Harun KIYLIK**

Özet: Tanzimat'tan sonra Osmanlı Devleti'nde birçok alanda olduğu gibi hukuk sahasında da birtakım değişiklikler ve kodifikasyon faaliyetleri zorunlu görülmüştür. Yeni bir medeni kanun yapılması gerektiği hususunda devlet ricali arasında bir konsensüs sağlanmışken, bu kanunun kaynağı hususunda çok ciddi görüş ayrılıkları söz konusu olmuştur. Özellikle Fransız Code Civil'inin kısmi değişikliklerle veya aynen tercüme edilerek alınması hususunda ısrar eden grup karşısında Ahmed Cevdet Paşa yeni medeni kanunun milli ve fıkha müstenid olması gerektiğini savunmuştur. Cevdet Paşa aynı ısrarını diğer kurum ve kuruluşların Batı kültürü altında ezilmemesi hususunda da göstermiştir. Her iki kültürün de müesseseleri dayanağını, müntesip oldukları dinlerden aldığı için Cevdet Paşa, her yönden Batılılaşmanın yanlış ve imkânsız olacağı kanaatindedir. Bu görüşlerinden dolayı dönemin Batı hayranları karşısında büyük bir mücadele vermiş, bunu tetikleyen dış unsurlara karşı direnç göstermiş, öte yandan gelenekçilerle de uğraşmak zorunda kalmıştır. Neticede verdiği mücadelelerin meyvesini almış; İslâm hukuk tarihi ile Türk hukuk tarihine "Mecelle" gibi mühim bir eser kazandırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cevdet Paşa, Kanunlaştırma, Batı, Mücadele, Mecelle.

Ahmad Jawdat Pasha and His Struggle on the Road to Majalla

Abstract: After Tanzimat, as in many fields in the Ottoman State, some changes and codification activities were deemed mandatory in the legal field. While there was a consensus among statesmen about the need to make a new civil law, there were serious differences of opinion regarding the source of this law. Ahmad Jawdat Pasha argued that the new civil law should be national and based on Islamic law, especially against the group that insisted on the French Civil Code with partial amendments or translation. Jawdat Pasha made the same insistence on the fact that other institutions and organizations were not crushed under Western culture. Since the institutions of both cultures are based on their own religions, Cevdet Pasha believes that Westernization in all respects will be wrong and impossible. Due to these views, he struggled against the Western fans of the period, resisted the external factors that triggered it, on the other hand he had to deal with traditionalists. As a result, he took the fruits of his struggles; It brought an important work like "Mecelle" to the history of Islamic law and Turkish law.

Keywords: Jawdat Pasha, Codification, West, Struggle, Mecelle.

* Bu makale, 2017'de Bursa'da düzenlenen "Uluslararası Mecelle Sempozyumu"nda sunulan "Tanzimat'tan Sonra Zorunlu Görülen Kodifikasyon Fikri ve Bu Hususta Ahmed Cevdet Paşa'nın Batı Hayranlarına Karşı Verdiği Mücadele: Mecelle" başlıklı tebliğin yeniden gözden geçirilip geliştirilmiş halidir.

** Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı, harunkiylik@gmail.com

GİRİŞ

Adaleti sağlamak için uygulanacak hukuk kurallarının belirli ve biliniyor olması daima büyük bir önem arz etmiştir. Kuralların belirgin oluşu keyfi hareket etmeyi ortadan kaldıracacağı için hukuk düzenine güven duyulmasını sağlarken biliniyor olması da bu kurallara riayet etmeyi kolaylaştırır. Hukuk kurallarının devamlı surette tatbikini sağlamak, keyfiliği ortadan kaldırmak ve tebaasına güven vermek isteyen her devlet bu tür adımları atmak durumundadır.¹ Bununla birlikte Batı'da ve Osmanlı'da farklı sâiklerin kanun yapma faaliyetleri üzerinde tesir icra ettiği görülür. Bu anlamda her iki hukuk sistemini böyle bir arayışa iten benzer ve farklı sebeplerin neler olduğunun, kanunlaştırma faaliyetlerinin nasıl bir ortamda yapıldığının, nasıl bir dilin kullanıldığının ve ısrarla nelerin önerildiğinin bilinmesi gerekir. Böyle bir bilgi hem İslâm Hukuku hem de Türk Hukuku açısından dönüm noktası oluşturacak mahiyette bir kodifikasyon faaliyeti olan Mecelle'nin nasıl bir mücadelenin ürünü olduğunun anlaşılabilmesi için önemlidir. Bu çalışmanın da amacı Osmanlı'da kanunlaştırmanın kaçınılmaz olduğu bir ortamda Ahmed Cevdet Paşa'nın (ö. 1895) kendi kanunlarının alınması yönünde baskı icra eden Fransa'nın yanı sıra Batı'dan bir kanun alınması gerektiği hususunda ısrar eden Osmanlı devlet ricaline karşı nasıl mukavemet gösterdiğini ortaya koymaktır. Ayrıca Cevdet Paşa'nın, yapılacak yeni kanun faaliyetlerinin şeyhülislâmlık eliyle icra edilmesinde diretenlere ve gelenekçi bazı medrese ulemasına karşı verdiği mücadele de bu çalışmanın kapsamı dahilindedir.

Yeni çalışmalara zemin oluşturacağını umduğumuz bu çalışmada hukuk tarihi ile ilgili kaynaklardan hareket edilerek mevzu ele alınacaktır. Bundan önce kanunlaştırmanın ne olduğu ve kanunlaştırmayı ifade eden kavramların izah edilmesi, konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Kanunlaştırma, mevcut hukuk kaidelerini, belirli bir sistem dâhilinde yazılı hale getirip tedvîn ve tertip etmektir. Dar ve özel anlamıyla kanunlaştırma, dağınık bir halde bulunan yazılı ve sözlü bütün hukuk kurallarının devlet otoritesi tarafından sistemli bir tarzda bir araya getirilmesi faaliyetini ifade eder. Arapça'daki karşılığı "tedvîn"; İngilizcedeki karşılığı ise "codification"dur.² Aralarında nüans olmakla birlikte kanunlaştırmayı ifade eden diğer kavramları şöyle özetlemek mümkündür:

1 Aydın, "Kanunnâmeler ve Osmanlı Hukuku'nun İşleyişindeki Yeri", s. 38, 40.

2 Bkz. Can-Güner, *Hukukun Temel Kavramları*, s. 71; Akgündüz, "Ahmed Cevdet Paşa ve Kanunlaştırma Hareketleri", s. 336; Deryal, *Hukukun Temel Kavramları*, s. 49.

a. Kodifikasyon

İngilizce ve Fransızcadaki yazılışı aynı olmakla birlikte bu kelime Türkçede Fransızcadaki gibi telaffuz edilmektedir. Bu durum, kanunlaştırma hareketlerinde Fransa'nın etkisinin ne denli büyük olduğunu göstermektedir. Kodifikasyon, hukuk ile ilgili kitapları toplayıp düzenlemenin yanı sıra kanun hükmüne koyma anlamına da geldiği için taknîn ve tedvîn anlamlarını da taşımaktadır.³

b. Tedvîn

Kanunnâme geleneğinin devamı olarak hazırlanan kanunlarda eski kanunlar ile fıkıh kitaplarındaki hükümlerin Avrupâdaki kanunların usulüne uygun olarak bir araya getirilmesi şeklindeki kanunlaştırmaya tedvîn denilir.⁴

c. Taknîn

Hukukun belli bir alanına ait normları sistemli ve yazılı bir tarzda birleştirmeyi ifade eder ki bu da ya önceden konulmuş yazılı kanunları bir bütün haline getirip kanunlaştırarak ya da hukukun belli bir alanına dair hükümleri kapsayan doğrudan bir kanun yapmak suretiyle mümkündür. Genel anlamda kanunlaştırma, kanun yapmak demek olup taknîne karşılık gelirken, özel anlamda, dağınık halde bulunan yazılı ya da yazısız tüm hukuk kurallarının devlet gibi resmi bir otorite tarafından sistematik olarak bir araya getirilmesini, yani tedvîni/codifikasyonu ifade eder.⁵

d. Resepsiyon

Resepsiyon belli bir ülkenin şartlarına uygun olarak gelişmiş bir hukuki kurum, kavram, olgu veya tüm bunların bir başka ülkeye aktarılmasını ifade eder. Resepsiyonda bir yabancılik unsuru söz konusudur. Özetle resepsiyon bir ülkenin, yabancı bir ülkeye ait olan hukuk sistemini kısmen veya tamamen kabul edip benimsemesini ifade eder. Türk hukuk dilinde her ne kadar "iktibas" kavramı ile de karşılanmakta ise de iktibasın, resepsiyon kavramını tam olarak karşılamadığı ifade edilmiştir.⁶

3 Velidedeoğlu, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", s. 150-151; Şafak, *İslâm Hukukunun Tedvîni*, s. 52; Gayretli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları*, s. 27.

4 Demir, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 240; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 556.

5 Gayretli, *Kanunlaştırma Çalışmaları*, s. 28-30; Kılıç, *Kanunlaştırma Olgusu*, s. 36.

6 Bkz. Cin-Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 466; Gayretli, *Kanunlaştırma Çalışmaları*, s. 30; Kılıç, *Kanunlaştırma Olgusu*, s. 10; Demir, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 242.

I. BATI'DA VE OSMANLI'DA KODİFİKASYON FAALİYETLERİ

1. Batı'da Kanunlaştırmaya Gidilmesinin Nedenleri

Batı, 19. yüzyıla kadar kayda değer bir kanunlaştırma faaliyetinde bulunmamış daha sonra bir kanun yapma zarureti hâsıl olmuştur. 18. asrın sonlarından itibaren Avrupâda kanunlaştırma faaliyetleri başlamış, bu hareket Osmanlı Devleti'ni de etkilemiştir. 18. yüzyıldan önceki kanunlaştırma hareketleri siyasi ve hukuki birliği temin etme gayesine matuf iken bu asırdan sonrakilerde hukuk ilminin gelişmesi, rasyonalizmin güçlenmesi ve hukukun millileştirilmesi gibi etkenlerin rol oynadığı söylenebilir.⁷

Aklın her şeye üstün olduğunu ispatlamaya çalışan rasyonalist felsefe ile tabii hukuk düşüncesi, yani insanın yaratılışına uygun ideal, adil ve ebedi hukuk fikri Avrupâda tekâmül eden kanunlaştırma hareketinin en önemli fikri etkeni olmuştur. Merkezlerdeki hükümdarlar otoritelerini arttırınca, memleketlerini tek elden yönetebilmek için, dağınık halde bulunan hukuku bir araya getirmeyi gerekli görmüştür. Buna, gelişen hukuk nazariyatı, yeni iktisadi ve sosyal hayatın bazı nizam ve kaideleri zorunlu kılması ve milliyetçilik hareketleri de eklenince Avrupâda, 18. asrın sonlarında, kanunlaştırma hareketleri başlamıştır. Fransâda yapılan birçok kanun, İspanya, İtalya, Romanya ve Belçika, gibi Katolik; Güney Amerika gibi Latin ülkelerde aynen veya tadil edilmek suretiyle kabul edilmiştir.⁸ Fransız hukukunun Avrupa ve dünya hukukunu etkileyip prestij elde etmesi Fransız İhtilali'nden sonra olmuştur. Bu ihtilalin bir sonucu olarak sınıflar eşit hale getirilmek istendiği için Fransâda sadece Anayasa hukuku alanında yapılan yenilikler yeterli gelmemiş, özel hukuk alanındaki eşitliğin sağlanması da kaçınılmaz olmuştur. Bu yüzden Napoleon'un emriyle kurulan komisyon 1804'te Fransız Code Civil'ini/Medeni Kanunu'nu meydana getirmiştir. Bu yüzden 19. asır Fransa için parlak bir dönemdir. Zira Avrupâdaki medeni kanunlar arasında sınırlarını aşırp diğer ülkeleri en fazla etkileyen Code Civil olmuştur. Bu kanunun bazı ülkeler tarafından iktibas edilmesinin sebebi olarak Napolyon'un birçok ülkeyi işgal ve ilhak etmesinin yanı sıra beğenilmiş olması da gösterilmiştir. Bu tür sebepler Fransızları kanunlarını diğer ülkelere ihraç etme hususunda cesaretlendirmiştir.⁹

7 Gayretli, *Kanunlaştırma Çalışmaları*, s. 33; Demir, *Mecelle ve Külli Kaideler*, s. 227-228; Aydın, "Mecelle'nin Hazırlanışı", s. 34; Kılıç, *Kanunlaştırma Olgusu*, s. 43-49.

8 Yavuz, "Mecelle'nin Tedvini", s. 281.

9 Üçok, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, s. 170-171; Üçok-Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 291-292; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 423; Gayretli, *Kanunlaştırma Çalışmaları*, s. 53.

2. Osmanlı'da Kodifikasyon Faaliyetleri

Osmanlı döneminde örfi hukukun yanında şer'î hukuk da tatbik edilmiş; aile, ceza ve ticaret gibi alanlarla ilgili esaslar, herhangi bir resmi niteliği olmayan muhtasar/temel fıkıh kitaplarında yer almıştır. Doktrinadaki içtihatlar içerisinde uygulamada esas alınacak olanları tercih ve tespit yönündeki çalışmalar o günkü şartlarda bir anlamda kanunlaştırma faaliyetleri mahiyetinde olup asırlarca uygulanmıştır. İslâm hukukuna göre Kur'ân ve Sünnetin sarâheten açıklamadığı meselelerde müçtehitler İslâm hukukunun sair kaynaklarını işleterek içtihat veya fetva adı altında birtakım hükümler ortaya koymuştur. Şer'î hukuktaki bu faaliyetlerin yanı sıra örfi hukuk alanında da devlet eliyle kanun ve kanunnâmeler hazırlanmıştır. Ne var ki kanun ve kanunnâmeler ancak devlet başkanı tarafından icra edildiğinde geçerlilik kazanmaktaydı.¹⁰

Mecelle'den önce görülen kanunlaştırma teşebbüslerinden hiçbirisinde İslâm Hukukunun belirli bir bölümünü bir bütün olarak düzenleyen ve mahkemelerde münhasıran uygulanan bir kanun metni ortaya konulamamıştır. Şöyle ki ictihadların artması üzerine mahkemelerde münhasıran uygulanan bir kanun yapma ve böylece hükümlerde birliği sağlama ihtiyacı ilk defa Abbasi döneminde duyulmuş ve İslâm hukukunun tedvîni hususunda ilk teklifi Abbasilerin son döneminde devlet kâtibi olarak görev alan Abdullah b. Mukaffa (ö. 145/762) yapmıştır. İbnu'l-Mukaffa, devrin halifesi Ebû Cafer el-Mansûr'a içtihatların artması ve birbirine zıt hükümlerin ortaya çıkması sebebiyle meydana gelen zararı dile getirip memleketin her yerinde uygulanmak üzere umumi bir kanunun tedvîn edilmesini önermiştir. Bu teklifin tesiri ile olacak ki Halife Mansûr, hac ziyareti esnasında Mâlik b. Enes'ten fıkhi bir tedvînde bulunmasını ve bunu bütün memlekette uygulamak istediğini ifade etmiş, o da *Muvatta'* adlı eserini kaleme almıştır. Fakat muhtemelen hata yapmış olmaktan çekindiği için halifeden tatbik edilmemesini istemiştir.¹¹ İmam Mâlik aynı eseri kanun olarak uygulama isteğini öğrendiğinde Harun Reşid'de de karşı çıkmıştır. Neticede bu ilk kanunlaştırma hareketi akâmete uğramış, İslâm Hukukunun serbest gelişmesi sürdürülmüştür.¹² Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) *Kitâbu'l-Harâc* adlı eserini İslâm Kamu Maliyesinin ilk şekli kodifikasyonu olarak kabul etmek mümkünse de günümüz tekniği açısından bir kanunlaştırma olarak görülmemiştir. Dolayısıyla şer'î hükümleri tümüyle derleyen, günümüze

10 Akgündüz, "Ahmed Cevdet Paşa ve Kanunlaştırma Hareketleri", s. 335-336; Yiğitoğlu, "Öz Hukukumuzu Oluşturmak", s. 72.

11 Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, s. 116; Kılıç, *Kanunlaştırma Olgusu*, s. 131, 135, 137.

12 Ebû Zehra, *İslâm'da Fıkıh Mezhepleri*, s. 75; Kaşıkçı, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Mecelle*, s. 25; Aydın, "Mecelle'nin Hazırlanışı", s. 31-34, 46.

kadar ulaşan fıkıh kitapları olmuştur. Bu eserler 16. asra kadar birer kanun gibi tatbik edilmiştir. Örneğin Fatih (ö. 886/1481) devrinden Kanuni'ye (ö. 974/1566) kadar Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) *Dürerü'l-Hükkâm* adlı eseri yarı resmi hukuk kodu mahiyetinde iken, Kanuni'den Mecelle'ye kadar Halebi'nin (ö. 956/1549) *Mülteka'l-Ebhur* adlı eseri kadıların en çok müracaat ettiği eser olmuş, dolayısıyla Tanzimat'tan (1839) önce şer'î hukukta kanunlaştırmaya ihtiyaç duyulmamıştır.¹³

Osmanlı dönemi kanunlaştırma faaliyetleri Fatih devrine, hatta daha önce-sine gitmekle birlikte modern anlamda kanunlaştırma faaliyetleri Tanzimat'la başlamıştır. Tanzimat, Sultan Abdülmecid'in yayımladığı mülki ıslahat programı ve bunun uygulandığı dönem olup amaç mülki idareyi ıslah ve yeniden organize etmektir. Tanzimat kavramının tercih edilmesi, zihinlere eski sistemin iyi olduğunu ve bu eski sistemden uzaklaştıkça işlerin bozulduğunu, tekrar eski düzeni ihya etmek gerektiğini ve sıkıntıların böylece aşılabileceğini getirmektedir.¹⁴

Osmanlı hukuku 19. asrın ortalarına kadar adli müesseseler ve uygulanan hukuk normları açısından köklü bir değişiklik geçirmemiş, İslâm hukuku kuruluş ve işleyiş şekli hemen hiç değişmemiş mahkemeler tarafından uygulanmıştır. 16. asırdan sonra sadece Hanefî mezhebinin içtihatlarıyla sınırlı tutularak belli bir katılık da kazanmıştır. Hukuk birliğini zedelememek ve ayrıca Hanefî fıkhına göre yetişen ulemanın tepkisini çekmemek için böyle bir yol izlenmiş olabilir.¹⁵ Bununla birlikte İslâm hukuku, devlet başkanına birçok alanda geniş yasama yetkisi tanıdığı için neredeyse her Osmanlı padişahı döneminde kanunnâme hazırlanmıştır.¹⁶ Fıkıh kitaplarındaki hükümlerle karışmaması için ülü'l-emrin fermanları ile oluşan hükümlere örfî hukuk, fıkıh kitaplarındakilere de şer'î hukuk denilmiştir.¹⁷

İlk kanunnâmeyi Fatih Sultan Mehmet çıkarmış, daha sonra II. Beyazıt ile Yavuz Sultan Selim müstakil kanunnâmeler hazırlamış ve bu şekilde 17. asrın sonuna kadar 763 kanunnâme hazırlanmıştır. Buna rağmen Tanzimat öncesi dönem, İslâm hukuk doktrini açısından en verimsiz dönem sayılmıştır. Osmanlı'da Tanzimat'a kadar görülen kanunlaştırma hareketlerinin mimarı Ebüssüüd; sonrasında ise Cevdet Paşadır. Divân-ı Hümayun ve Meclis-i Meşveret fonksiyon icra

13 Kılıç, *Kanunlaştırma Olgusu*, s. 140, 126-154; Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 586; Kaşıkçı, *Osmanlı Hukukunda Mecelle*, s. 27.

14 Şentop, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku*, s. 23; Demir, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 237; Akyıldız, "Tanzimat", *DİA*, XL, s. 1; Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 540.

15 Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 419; Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 570.

16 Kanunnâme, devlet başkanının İslâm hukukunun kendisine tanıdığı sınırlı yasama yetkisine istinaden örfî hukukun sınırları dâhilinde idari, mali, cezai vb. hukuk alanlarında şeyhülislâmların fetvalarına dayanarak hazırladığı kanunlardır. Bkz. Demir, *Mecelle ve Külli Kaideler*, s. 227; Demir, *Türk Hukuk Tarihi*, 238.

17 Kaşıkçı, *Osmanlı Hukukunda Mecelle*, s. 21-22.

edemediği için Sultan Abdülmecit tarafından kanunlaştırma hareketlerini yapacak en üst yetkili kurum olarak “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye” adında bir meclis kurulmuştur. Bu meclis de rolünü kaybedince kanun yapma görevi yeni kurulan “Meclis-i Âli-yi Tanzimât” adlı meclise verilmiştir. İşte Cevdet Paşa'nın rolü burada kendini göstermektedir. Zira üyesi olarak ifa ettiği en mühim kanunlaştırma vazifesi, 1858 tarihli Ceza Kanunnâme-i Hümâyunu hazırlayan komisyonun başkanlığıdır. Kaynaklar bu kanunnâmenin, 1810 tarihli Fransız Ceza Kanununun olduğu gibi tercüme edilmesiyle elde edildiğini zikretse de¹⁸ Ahmet Akgündüz bu kanunun Fransız kanunlarından ciddi manada istifade edilerek hazırlandığına katılmakla birlikte tamamen bu kanunun tercümesi olmadığını kanaatindedir.¹⁹

2.1. Tanzimat'tan Sonra Medeni Kanun Yapmaya Duyulan İhtiyaç

Osmanlı'da Batı'ya yönelik gayrı resmi olarak Lâle Devri²⁰ (1718-1730) ile resmi olarak da Tanzimat ile birlikte başlamıştır. Batılılaşma süreci 1839'da hariciye nazırı Mustafa Reşid Paşa (ö. 1858) tarafından okunarak yürürlüğe giren Güllhane Hatt-ı Hümayunu veya Tanzimat Fermanı ile başlamıştır. Bu fermanın esasını II. Mahmut tasarlamış olsa bile ölümünden sonra oğlu Abdülmecit tarafından Reşid Paşa'ya esas metin hazırlanmıştır. Tanzimat fermanında problemler ve çözümler ele alınmış, yeni kanunlar yapmanın gerekliliği vurgulanmıştır. Bu kanunlar yapılırken de can, ırz, namus ve mal güvenliği, kanun önünde Müslüman olanlarla olmayanların eşit olduğu, vergi toplama yöntemlerinin düzeltilmesi ve askerliğin belli bir süre ile sınırlandırılması kanunlarla düzeltilecek en önemli ilkeler olarak görülmüştür.²¹ Bu ferman ile birlikte Fransız İhtilali'nin ürünü olan kanun önünde eşitlik ilkesi Osmanlı'ya girmiştir. Bu ferman Osmanlı anayasal gelişiminin başlangıcı, hukuk devleti yolunda ilk manifesto ve laik uygulama konusunda ilk adım niteliğinde olan temel haklar fermanı olarak görülmüştür. Bu ferman ile padişah ilk defa kendi isteği ile özellikle siyaseten katil yetkisinden feragat etmektedir. Böylece kendisine kadar bütün padişahlara tanınan mutlak bir hak olan örfi cezaları verme yetkisinden vazgeçmekte, cezaların şeriatı ve kanuna uygun olarak mahkemelerce tayin edileceğini kabul etmektedir.²²

18 Bkz. Halaçoğlu-Aydın, “Cevdet Paşa”, *DİA*, VII, s. 444; *Mecelle'nin Tedvini*, s. 281; Şentop, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku*, s. 21-22; Akgündüz, “Ahmed Cevdet Paşa ve Kanunlaştırma Hareketleri”, s. 335, 337.

19 Bkz., Akgündüz, “Ahmed Cevdet Paşa ve Kanunlaştırma Hareketleri”, s. 338.

20 Bkz. Özcan, “Lâle Devri”, *DİA*, XXVII, s. 81-83.

21 Cin-Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 461; Üçok-Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 311-312; Üçok, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, s. 182-183; Kaşıkçı, *Osmanlı Hukukunda Mecelle*, s. 41.

22 Üçok-Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 313; Cin-Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 462; Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 557.

Reşid Paşa, yapılması planlanan yeni düzenlemelerin şer'î hukuka aykırı olup tepki çekmemesi için şeyhülislâmlıktan kendisine bu hususta yardımcı olacak görevilir ve kültürlü bir ilim adamı talep ettiğinde kendisine Cevdet Paşa gönderilmiştir. Cevdet Paşa 1822'de Osmanlı'nın Tuna eyaleti kasabalarından, günümüzde Bulgaristan sınırlarındaki Lofça kasabasında doğmuştur. Cevdet, sonradan aldığı bir mahlas olup asıl adı Ahmed'tir. Tanzimat devrinin önde gelen şahsiyetlerinden olan bu zat bir Tanzimat paşası olup ömrüne dört padişah saltanatını, Vak'a-ı Hayriye'yi, Gülhane ve Islahat Fermanları ile I. Meşrutiyeti sığdırmıştır.²³

Tanzimat Fermanı'nı aslında bir durum tespiti ve öz eleştiri olarak görmek gerekir. Zira bu fermanla son yüz elli yıldan beri Kur'an hükümlerine ve şeriata saygı duyulmadığı için devletin gerilediği ve halkın fakirleştiği dolayısıyla devletin iyi bir şekilde yönetilebilmesi için yeni kanunların konulması gerektiği ifade edilmiştir. Kanunların şeriata uygun olması gerektiği, fermanın gelenekçi yönünü oluştururken, hükümdarın bu fermanla taahhüt ettiği hususlara bağlı kalacağını yemin ile teyit etmesi de Avrupa'daki meşrutiyetçi fikirlerin tesirini göstermektedir.²⁴ Diğer hükümlerine bakıldığında Batı'daki felsefi akımlardan önemli oranda etkilendiği gözlenen fermanla gerilemenin sebebi olarak şeriattan ayrılışın gösterilmesinin, ilmiye sınıfının tepkisini çekmemek için konulmuş kalkan cümleler olduğu ifade edilmiştir.²⁵

Bu dönemdeki kanunlaştırmaların dış sebebinin Avrupa ülkeleri ve bilhassa Fransa'nın Osmanlı'ya uyguladığı baskı; iç sebebinin de Batı karşısında geriledikçe Osmanlı'nın onların kanunlarını kabul ederek eski gücüne kavuşabileceği düşüncesi olduğu söylenebilir. Ayrıca Osmanlı Devletinde, Batılılaşma fikrini benimseyen aydınların faaliyetleri, Hristiyan tebaanın Batı'ya karşı ilgisi, devletin sosyal ve ekonomik yapısındaki değişiklikler ve buna paralel yeni mahkemelere, yeni kanunlara duyulan hukuki düzenleme yapma ihtiyacı, anayasa faaliyetlerinin düzenlenmesini kaçınılmaz kılmıştır. Tanzimat'ı hazırlayanlar, her alanda olduğu gibi hukuk alanında da Batı'yı örnek almayı tercih etmiş, bundan ötürü ekseriyetle Batılı devletlerin kanunlarını tercüme ederek Osmanlı'ya mâl etmeye çalışmışlardır. Bunun ilk örneği, 1840 tarihli Ceza Kanunu'dur. İslâm hukukunda

23 Şimşirgil-Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, s. 8; Gür, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*, s. 16; Yazan, "Bir Osmanlı Sosyoloğu Olarak Ahmed Cevdet Paşa", s. 9-11; Kaşıkçı, *Osmanlı Hukukunda Mecelle*, s. 65.

24 Şentop, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku*, s. 26, 28; Akyıldız, "Tanzimat", *DİA*, XL, 2; Bingöl, *Osmanlı'da Yargı Reformu*, s. 29.

25 Kaşıkçı, *Osmanlı Hukukunda Mecelle*, s. 53.

naslarla tayin edilmeyen tazir kabilinden suçların padişahın örfi yetkisine dayanılarak cezalandırılmasına alışıldığı için Tanzimat fermanından sonra ilkin ceza hukuku yapılmıştır.²⁶

Tanzimat Fermanı, devletin hukuk sisteminin yeniden düzenleneceğini vadedtiği için yasama görevini üstlenecek birçok kurul oluşturulmuştur. Batı'daki kanunlaştırma hareketleri Osmanlı'yı etkilemiş olsa bile Avrupadaki kanunlaştırma sebepleri ile Osmanlı'daki birbirinden daima farklı olmuş, Batı'da olduğu gibi iç dinamiklerin zorlamasıyla veya toplumsal bir dönüşümü zorlayacak sınıfların baskısı neticesinde kanunlaştırmaya gidilmemiştir. Hukuk ilminin gelişmesi veya yeni felsefi ve hukuki cereyanlar söz konusu olmasa bile sosyal, iktisadi ve hukuki hayattaki gelişmeler yönüyle Batı'daki kanunlaştırma faaliyetleri ile paralellik gözlenir.²⁷ Tanzimat dönemindeki hukuki düzenlemeleri gerektiren sebepler ile Mecelle'nin hazırlanmasını sağlayan sebeplerin büyük oranda benzediğini ifade etmek gerekir. Mezkûr sebepleri şu şekilde özetlemek mümkündür:

a. Batı'lı Devletlerin Baskısı

En önemli unsurun bu olduğu ifade edilmiştir. Zira Osmanlı gerek bir pazar, gerekse de bir müttefik olarak birçok ülke açısından önemliydi. Batı'lı devletler, Osmanlı'nın dış politikasında olduğu gibi iç politikasında da etkili olmayı arzulamakta ve bu hedef doğrultusunda her aracı kullanmaktaydı. Bu dış siyaset Osmanlı'yı olumsuz anlamda etkilemekteydi. Söz konusu araçların en önemlilerini Osmanlı'daki gayri müslim tebaa ile Batı'lı ülkelerle yakın temasta bulunan yöneticiler oluşturmaktaydı. 19. asra kadar gayri müslimlerin devletle ciddi problemleri olmamıştır. Bu asrın sonlarına doğru devletin zayıflaması ve Fransız İhtilali'nin yaydığı ulusçuluk fikirlerini tahrik eden mühim olayların meydana gelmesinden dolayı gayri müslimler bağımsızlık talebiyle ayaklanmışlardır.²⁸ Bu ayrılıkçı teşebbüslerin Batı'lı ülkeler tarafından desteklenmesi, Osmanlı yönetimi üzerinde hem bir baskı unsuru hem de bir zayıflatma aracı olmuştur. Bu doğrultuda Osmanlı ile yapılan ticari faaliyetlerin gayri müslim tebaa tarafından yürütülmesi tercih edilmiş, bunların korunup desteklenmesi, rahat bir şekilde faaliyet göstermesi ve yönetim üzerinde etkili olmaları arzulanmıştır. Bazı Fransız sefirle-

26 Demir, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 239; Kaşıkçı, *Osmanlı Hukukunda Mecelle*, s. 28; Üçok, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, s. 185; Üçok-Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 321.

27 Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 587, 590; Kılıç, *Kanunlaştırma Olgusu*, s. 105-122; Bingöl, *Osmanlı'da Yargı Reformu*, s. 31.

28 Üçok-Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 278-279.

ri de Tanzimat'ın, Avrupa tarafından sıkıştırılan ve son derece vahim bir mevkide bulunan hükümet tarafından kabul edildiğini zikrederek bunun Avrupa'yı memnun etme gayesine matuf olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Osmanlı'nın, Avrupa'nın teveccühünü kazanmak için tebaasına iade-i hukuk edip Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında eşitliği kabul edip tedrici olarak uygulamak mecburiyetinde kaldığı da dile getirilmiştir.²⁹

Avrupa'nın baskısını ve dolayısıyla bir Avrupa kanununu tercih etmeyi kolaylaştıran etkenlerden biri de Osmanlı içerisinde Batı'ya hayranlık duyan devlet ricalinin bulunmasıdır. Örneğin birer Avrupa devletine angaje olan Mustafa Reşid, Sadrazam Ali, Mahmud Nedim ve Fuad paşalar bunlardandır. Bu yüzden İstanbul'daki İngiliz, Fransız ve Rus elçileri Bâbıâli'ye her istediklerini yaptırarak güç ve cesareti kendilerinde bulmuştur. Aslında o dönemde Avrupa devletlerinde ne adliye ne de azınlıkların statüsü Osmanlı devletinden daha iyiydi. Dolayısıyla Avrupa sistemi iyi olduğu için değil, güçlü olduğu için alınmıştır. Rusya şarklı bir ülke olması ve öteden beri süregelen hasmane münasebetlerinden dolayı örnek alınmamıştır. Fransa gibi kültür ihracı politikası olmadığı ve Osmanlı'yı iyi tanımadığı için İngiltere'den de alınmamıştır. Hâlbuki İngiltere'nin hukuki ve adli yapısı Osmanlı'ya daha çok benzemektedir. Önceden beri süregelen dostane münasebetlerin yanı sıra Osmanlı reformcularının Fransa'da tahsil görüp bu ülkenin kültürünü benimsemeleri ve ihtilal sonrası Fransa'nın kültür ihracı politikası izlemesi gibi sebeplerden dolayı Fransa örnek alınmıştır. Bunda Batı'nın sadece tesiri değil, baskısı da olmuştur.³⁰

Kırım Savaşı sürerken müttefikler Avusturya, Fransa ve İngiltere, Viyana'da yaptıkları görüşmede Hristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki eşitliği sağlamak için Osmanlı tebaası olan Hristiyanların ayrıcalıklarını ve bunların haklarının büyük devletlerce korunması ilkelerini tespit etmiş, Paris anlaşması bu meyanda imzalanmış, akabinde Islahat Fermanı ilan edilmiştir. Ne var ki bu fermanlar ne azınlıkları ne de Müslümanları memnun etmiştir. Gayri müslimler büyük bir beklenti ve ümide kapılmış; Hristiyanlar, Yahudilerle aynı statüye sokulmaktan, Müslümanlar da verilen tavizlerden şikâyetçi olmuştur. Batı'lı devletlerin asıl gayesi, İslâm hukukundan ve buna bağlı olan şer'î mahkemelerden vazgeçilmesiydi. Paris Konferansı'nda Osmanlı'yı temsil eden Ali Paşa kapitülasyonların kaldırılmasını istediğinde kendisine: “Sadece Müslümanlara göre yapılmış tek taraflı kanunlarınızı

29 Bkz. Şentop, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku*, s. 24.

30 Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 542-544; Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 588; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 422; Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, s. 11.

değiştirin biz de kapitülasyonlardan vazgeçelim.” denilmiş ve ilk defa bu konferansta Osmanlı'nın hukuk alanında reform yapması gerektiği açıkça bildirilmiştir.³¹

Batı'nın Osmanlı'daki gayri müslim azınlıkları özellikle kamusal haklar açısından himaye etme ve kendilerini bu azınlıkların hamisi görme şeklinde bir baskısı da söz konusu olmuştur. Fransızlar, Katolik; İngilizler, Protestan ve Ruslar da Ortodoks Hristiyanların hamisi olarak bu azınlıkların kamusal hakları hususunda sürekli Osmanlı'ya baskı uygulamıştır. Bu devletler Batı'lı tacirlere sahip çıkmak düşüncesiyle mahkemelere tercümanlar aracılığı ile müdahale etmekteydiler. Ali Paşa Paris Konferansında bunu dile getirdiğinde delegeler kendisine, Batı örnek alınarak mahkemelerin yeniden düzenlenmesi şartıyla tercümanları mahkemelere girmekten ve Osmanlı'nın iç işlerine müdahale etmekten alıkoyacaklarını vaat etmişlerdir.³²

b. Ticari Hayattaki Gelişmeler

Sanayi inkılabı, 18. asırda ilkin İngiltere'de başlayıp daha sonra diğer Avrupa ülkelerine yayılan ve etkileri bakımından tüm dünyayı sarsan önemli bir olaydır. Coğrafi keşiflerin başlattığı sömürgecilik hareketleri ile Avrupa zenginleşmiş, teknik gelişmelerin üretim alanına uygulanmasıyla da endüstri devrimi doğmuştur. Sanayi İnkılabı ile birlikte üretimde aletin yerini makine aldığı için üretim patlaması yaşanmış, uluslararası ticaret hızlanmış, büyük şirketler kurulmuş, hammadde kaynakları ve pazar alanları bulma yarışı, sanayileşen ülkeler arasında rekabete yol açmıştır. Üretim teknikleri, üretilen malların arzını arttırmış, fiyatların ucuzlamasına ve ticaretin canlanmasına sebep olmuştur. Batı'lı devletler bir yandan sömürgelerini genişletip oraları kendileri için ucuz ham madde deposu olarak kullanırken Osmanlı gibi sömürgeleştiremedikleri büyük pazarları da kendi ürünlerine açma gayreti içerisinde olmuşlardır. Osmanlı'nın Kırım Harbinde muzaffer olmasından sonra Avrupa'dan Türkiye'ye gelen insan sayısında artış gözlenmiş ve böylece pazarlarda alış-veriş canlanmıştır. Zamanla Osmanlı tebaası ile yabancı tüccar arasında ihtilaflar oluşmuş ve hukuki problemler artmıştır. Öyle ki bu dönemdeki ticari davalara, İstanbul'da bulunan tek bir Ticaret mahkemesi de bakamaz hale gelmiştir. Bu tür ihtilafların Osmanlı mahkemelerinde çözülmesi zordu. Ticari ihtilaflarda yeni bazı problemlerin müşahede edilmesi, ticari örf ve

31 Bingöl, *Osmanlı'da Yargı Reformu*, s. 39, 41; Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, s. 13; Akyıldız, “Tanzimat”, *DİA*, XL, 3; İkinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 557-578; Kaşıkçı, *Osmanlı Hukukunda Mecelle*, s. 43, 54-55; Şentop, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku*, s. 25.

32 Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 423; Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, s. 11; Bingöl, *Osmanlı'da Yargı Reformu*, s. 43.

âdetin uygulanması Osmanlı hâkimlerini zor durumda bırakmakta, bu da Batı'lı tüccarın şikâyetine sebep olmaktadır. Bu ihtilafların çözümü için bir yandan yeni mahkemeler kurulurken diğer yandan Batı'dan iktibas edilen yeni kanunlar yürürlüğe konuluyordu.³³

c. Hukuki İhtiyaç

Devletin bütün unsurlarında olduğu gibi adliyede de zafiyet söz konusu olmuştur. Hukukçular, sıkıntı ve dedikodusu çok olan kadılık görevini değil, geliri az olmakla birlikte daha huzurlu ve daha şerefli görülen fetva veya tedarisat vazifesini tercih etmişlerdir. Neticede mahkemeler hukuki ehliyet ve ahlaki meziyet açısından pek de ileri olmayan kadı vekillerinin elinde kalmış, insanlar da hukuki ihtilaflarını müftilerden fetva sormak suretiyle çözer olmuştur. Sanayi devrimi öncesinde sade bir toplumsal hayat sebebiyle mahkemelere az sayıda dava intikal ettiği için mahkemelerin gelirleri düşmüş, dolayısıyla hediye ile rüşvet ayrımının çok iyi yapılmaması bazı suiistimallere sebebiyet vermiş, neticede yerel güçler adliye mensuplarına nüfuz etme fırsatı yakalamıştır. Mezkûr hususlar ülkede adalet fikrini, emniyet ve asayiş zedeleyince 19. asrın başlarında devlet ricali, adliye teşkilatında da birtakım ıslahatların yapılmasını elzem görmüştür.³⁴

Batı ile olan münasebetlerden dolayı ticari ve sosyal hayattaki değişiklikler birtakım yeni düzenlemeleri gerektirmiştir. Mahkemelerin iş yükü artmış, klasik adalet teşkilatı bu yükü kaldıramaz hale gelmiş, hukuk öğretimi yapan kurumlarda ve medreselerde gerileme gözlenmiştir. İyi yetişmiş ve klasik kaynakları rahatlıkla kullanıp hukuki normlara ulaşan hukukçuların yetişmesi pek mümkün olmamıştır. Osmanlı'nın hukuk sistemini oluşturan şer'î ve örfî hukuk kaynaklarına ulaşım değerlendirebilme hususunda yetiştirilen hâkimler yetersiz kalmıştır. Kanunnâme geleneği 17. asırdan itibaren sona ermiş örfî hukuk alanında eskiyen kanunlar ihtiyaca cevap veremez olmuştur.³⁵

Şer'iyye mahkemeleri Batı'dan iktibas edilen yeni kanunların şer-i şerîfe uymayanlarını tatbik etmediği için yeni kanunlarla hüküm verecek yeni mahkeme-

33 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 62; Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", *DİA*, XXVIII, 232; *Türk Hukuk Tarihi*, s. 420; <http://www.sorubak.com/forum/printthread.php?tid=3648>; Yavuz, "Mecelle'nin Tedvini", s. 283; Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, s. 11-12; Şentop, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku*, s. 26; Cin-Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 463-464; Gayretli, *Kanunlaştırma Çalışmaları*, s. 34.

34 İkinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 540-541.

35 Şentop, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku*, s. 25; Cin-Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 475; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 422.

lerin ihdasına ihtiyaç duyulmuştur. İşte nizâmiye mahkemeleri bu ihtiyacın ürünüdür. Bu mahkemeler şer'î mahkemeler ile cemaat ve ticaret mahkemelerinin yetki alanı dışındaki davalara bakmaktaydı. Şer'î mahkemeler umumi mahkemeler hakkını haiz iken nizâmiye mahkemeleri özel mahkemeler statüsündeydi. Bu yüzden nizâmiye mahkemelerinde görülecek bir davaya şer'iyye mahkemelerinde bakılabılırdi. Nizâmiye, ticaret, karma gibi birçok yeni mahkemenin ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye gibi üst yargı mercilerinin kurulması, buralarda medrese mezunu olmayanların ve hatta gayri müslimlerin de hâkimlik yapması, hukuki düzenlemelerin acilen yapılmasını zorunlu kılmıştır.³⁶

Mecelle'nin mazbatasında ilk zikredilen sebep de zaten klasik adli yapının önemli ölçüde değişmesi ve bunun neticesinde yeni mahkemelerin kurulmuş olmasıdır. Osmanlı yargı teşkilatında yerleşik olan tek hâkimli ve tek dereceli şer'iyye mahkemelerinin yetkileri daraltılarak çok dereceli ve toplu hâkimli nizâmiye, ticaret ve karma mahkemeler gibi yeni yargı organları kurulmuştur. Ticaret mahkemelerinin üyelerinin çoğu yabancılardan oluşmakta ve çoğu zaman başkan dışındaki üyelerinin İslâm hukukundan haberdar olmadığı nizâmiye mahkemeleri acilen bir medeni kanuna ihtiyaç duymaktadır. Fransız ticaret hukuku iktibas edilmiş olsa bile bu kanun uygulanırken şer'î hükümlere müracaat ihtiyacı duyulduğunda bunların öğrenilmesi için ticaret mahkemesi üyelerinin fıkıh kitaplarına müracaatı neredeyse imkânsızdı. Nizâmiye mahkemelerinde de durum farklı değildi. Sadece başkan biraz İslâm hukukuna vakıftı. Zaten eski kadılar bu göreve atanmaktaydı. Bu mahkemelerin üyelikleri için başlangıçta yeterli hukuk bilgisine ve klasik fıkıh literatürüne vakıf kimseler bulunamamıştı. Üyeler İslâm hukukunu bilmediği için fıkıh kitaplarına müracaat için şer'î hükümleri bilen memurlar tayin ediliyordu. Bu da isteneni vermiyordu. Bu yüzden nizâmiye mahkemelerinin ve özellikle ticaret mahkemelerinin ticari tecrübeden öte bir birikimi ve hukuk bilgisi bulunmayan üyeleri için kolay anlaşılır Türkçe bir medeni kanuna ihtiyaç duymuştur.³⁷

Hâkimlerin ilmi yetersizlikleri, üzerinde özellikle durulması gereken bir husustur. Şöyle ki Osmanlı'nın son dönemlerinde medreseler görevlerini yeteri kadar yerine getiremediği gibi İslâm Hukukuna vakıf hukukçular da yetiştirilememiştir. Şerhlerin, fıkıh ve fetva kitaplarının yardımıyla *Mültekâ'*ya bakarak dava-

36 Bkz. Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, s. 12; Cin-Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 465.

37 Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 422; *Mecelle'nin Hazırlanışı*, s. 35-37; Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 587-588; Kıyık, "Modern Dönemdeki Fıkıhî Problemlerin Klasik Kaynaklar Üzerinden Yorumu", s. 51-55.

lara uygun şer'î hükümleri bulup uygulamak köklü bir fıkhi kültürü gerektirmektedir. Medrese gibi müesseselerin bozulmasıyla, istenen vasıflara sahip hâkimler bulmak epey zorlaşmıştır. Nizâmiye mahkemelerinde gerektiği durumlarda fıkıh kitaplarına müracaat edecek azalar bulundurmamak şöyle dursun mevcut şer'iyye mahkemelerine yetecek kadı bulmak da güçleşmiştir. Bu durumda İslâm hukukunun fıkıh kitaplarında tedvîn edilmiş olması yeterli olmamakta, onun özellikle de nizâmiye mahkemesi hâkimlerinin yararlanabileceği bir şekilde sokulması gerekmektedir. Bu ise İslâm hukukunun kanunlaştırılması ile mümkün olabilirdi. “Muallimhâne-i nüvvâb” ve “medresetü'l-kuzât” gibi hukuk okulları yeterli eleman yetiştirememiştir. Buralardan mezun olan hâkimler, medreselerde yetişen kadılardan daha yeterli değillerdi. Mahkeme üyelerinin yetersizliği, hukuki iktidarsızlığı doğurmuştur.³⁸ Nizâmiye mahkemelerinde bir reis ve iki aza bulunur, genelde reis mahallin kadısı; azalardan biri de zımmî olurdu. Hukukçu olduğu için tüm adli işleri mahkeme reisi/kadı yürütürdü. Zira azalar umumiyetle hukuk bilgisinden yoksun, hatta okuma yazmaları bile olmayan kimselerdi. Tanzimat devrinde adli teşkilattaki gelişmelere paralel olarak yeni kurulan mahkemelerde görev yapacak hâkimlerin yetiştirilmesine neredeyse hiç önem verilmemiştir. Zira Müallimhâne-i nüvvâb 1856'da ilk mezununu vermiş fakat bir kişi mezun olabilmıştır. Hâkim yokluğundan dolayı mahkemeleri kapatmaktansa başkanları hukukçulardan, üyeleri de diğer devlet memurlarından seçilerek nizâmiye mahkemelerinin görev yapması sağlanmıştır.³⁹

Bu dönemde kanunlaştırma faaliyetlerini tetikleyen unsurlardan biri de şudur: Zengin bir hukuk literatürüne sahip olduğu için Hanefî fıkında aynı hukuki meselenin çözümünde birçok içtihat ve farklı hüküm söz konusu olabilmekteydi. Dolayısıyla bu, fıkıhın hukukçular tarafından kuşatıcı bir tarzda öğrenilip tatbik edilmesini güçleştirmiştir. İslâm hukukunda içtihat içtihadı nakzetmediği için asırlarca herhangi bir meselede sayısız görüşler ileri sürülmüş ve hâkimlerin bu görüşler içerisinde en uygun olanını bulup çıkarmaları epey zor bir hal almıştır. Zamanın değişmesiyle örf ve âdete dayanan hukuki görüşlerin de değişmesi icap ettiği için hâkimlerin bu engin deryada boğulmalarını önlemek için kanuni bir düzenleme şart olmuştur.⁴⁰

38 Bkz., Aydın, “Mecelle'nin Hazırlanışı”, s. 37-38; Cin-Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 475, 588.

39 Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 548; Kaşıkçı, *Osmanlı Hukukunda Mecelle*, s. 48.

40 Demir, *Mecelle ve Külli Kaideler*, 228-229; Cin-Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 476.

2.2. Tanzimat Dönemi Kanunlaştırmalarının Genel Özelliği

Osmanlı'da kapitülasyonların bir gereği olan konsolosluk mahkemeleri bir yana bırakılacak olursa azınlık mahkemeleri ile birlikte nizâmiye, ticaret ve şer'iyeye mahkemeleri ile gayri müslimlerin şahıs, aile ve miras davalarına bakan cemaat mahkemeleri yargı işlerine bakmaktaydı. Tanzimat'tan sonra şer'iyeye mahkemeleri değişmemiş; her kaza, sancak ve vilayet merkezinde bir şer'iyeye mahkemesi yer almıştır.⁴¹

Tanzimat'tan sonra birçok mühim kanunun esasını teşkil edip Osmanlı hukukunu en çok etkileyen Fransız kanunları olmuştur. Batı'daki kanunlaştırma hareketlerinin Batı hayranı Osmanlı aydınları üzerinde bıraktığı tesir, Fransadan birtakım kanunların iktibas edilmesine sebep olmuştur. Bu dönemdeki kanunlaştırma faaliyetleri ya Avrupa tekniklerinin kullanılarak mevcut hukukun yeni bir kanun tekniği ile bir araya getirilmesi ya da Avrupa'ya ait kanunların kısmen değiştirilerek veya tercüme edilerek kanun haline getirilmesi şeklinde olmuştur. Bu da Avrupadaki kanunlaştırma veya tedvîn hareketlerinin Osmanlı Devleti'ni ne derece etkilediğinin en bariz misalidir. İslâm hukukunda ticarete ait kuralların azlığı ve işlenmemiş olması böyle bir yola gidilmesini kolaylaştırmıştır. Ticaret kanununda Fransız hukukundan yapılan resepsiyonlar, faiz konusunda olduğu gibi mezkûr kanunun zaman zaman İslâm hukukuyla çatışmasına sebep olmuş, özellikle de faiz sorunu büyük çekişmelere yol açmıştır. Bu kanun ile Osmanlı'nın faizi kabul ettiği söylenebilir.⁴²

Yeni kanunları uygulayabilmek için sadece İslâm hukukuna göre eğitilmiş, mahkemede savcı ve avukat gibi yardımcılarından yoksun⁴³ olarak tek başına çalışan kadılar yetersiz kalmışlardır. Bu dönemde İslâm hukuku da uygulandığı için şer'î mahkemeleri kaldırıp yerine modern mahkemeler kurmak da mümkün olmamıştır. Birbirinden çok farklı iki hukuk sisteminin birlikte yürütülmesi, mahkemelerde çok önemli görev uyuşmazlıklarına ve yetki çekişmelerine sebep olmuştur. Dolayısıyla Tanzimat'la birlikte Fransadan iktibas edilen kanunlar ve bu esasa göre kurulan mahkemeler ile cari olan şer'î mahkemeler arasında uyuşmaz-

41 Bingöl, *Osmanlı'da Yargı Reformu*, s. 34; Üçok, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, s. 191; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 428; Üçok-Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 335; Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 554.

42 Üçok-Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 291-292; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 429-433; Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, s. 15; Demir, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 240; Yavuz, "Mecelle'nin Tedvini", s. 281-282; Bingöl, *Osmanlı'da Yargı Reformu*, s. 45; Cin-Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 467, 480; Akyıldız, "Tanzimat", *DİA*, XL, 5.

43 1875'te avukatlık; 1879'da da savcılık kurumu ilk defa Osmanlı hukukuna girmiştir. Üçok-Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 329, 335.

lık baş göstermiştir. Şer’iyye ile nizâmiye mahkemeleri arasında vazife ve selahiyet açısından ihtilaflar söz konusu olmuştur. Zira nizâmiye mahkemelerinden beraat eden biri şer’î mahkemelerde idama mahkûm edilebildiği gibi aksi de mümkündür. Osmanlı hukukunun yapısından kaynaklanan bu düâlite Tanzimat devrindeki adli reformların karakteristik özelliğini yansıtmaktadır. Yine temyiz mahkemesi hâkimleri, İslâm hukukuna vakıf olmadıkları için kendilerine gelen davalarda doğru hükümler verememiş, ticaret mahkemeleri de ticaretle ilgili olmayan hususlarda hangi kanuna göre hüküm vereceklerini bilememiştir. Ticaret Kanunu Fransız menşeli olduğundan diğer hususlarda Fransız Code Civil’ine göre hüküm vermek isteseler de Code Civil, Osmanlı tarafından kabul görmediği için bu pek mümkün olamamıştır. Fıkıh bilgisine sahip olmadıkları için şer’î hukuka göre de hüküm verememişlerdir. Dolayısıyla hem temyiz hem de ticaret mahkemesi üyelerinin muâmelatla ilgili meselelerde uygulayabileceği bir kanunun hazırlanması gerekli görülmüştür.⁴⁴

Tanzimat sonrası Osmanlı hukuku bir yandan yerli, diğer taraftan Batı’dan alınma birbiriyle uyumsuz birçok yeni düzenlemelere ve kanunlaştırmalara konu olmuştur. Fakat bu, Osmanlı hukukuna çağın ihtiyaçlarına cevap veren ve düzenli bir şekilde işleyen bir yapı kazandırmadığı gibi Osmanlı hukukunun orijinalliğini de bozmuş, tabir yerinde ise ‘kırk yamalı bohça’ haline getirmiştir. Bunda, devlet adamlarının rahat bir ortam bulamamaları ve hazırlıksız olmalarının etkisi vardır.⁴⁵ Bu dönem resepsiyonlarında Avrupa hukuk düşüncesi yeterince benimsenemediği için yerli hukuk düzeniyle bütünleşememiş ve “yabancı” olarak kalmış, bu da düâlist bir yapıya sebebiyet vermiştir. Buna rağmen bu dönemde kişiliğini bulan Türk modernleşmesinin, tamamıyla kendine has bir yapısı vardır. Tanzimat, devlet gelenekleri üzerine hukuku yeniden tanımladığı için bu değişim, asırlık çınarı kökten söküp atarak değil, o çınara aşî yapmak şeklinde algılanmıştır. Tanzimat döneminde en önemli ve en kalıcı değişiklikler hukuk alanındakiler olmuştur.⁴⁶

44 Bkz. Üçok-Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 330; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 427; Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 547; Berki, “Mecelle”, s. 7-8; Demir, *Mecelle ve Külli Kaideler*, 229.

45 Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 424, 433-434.

46 Türköne, “Ahmed Cevdet Paşa ve Türk Modernleşmesi”, s. 160; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 420; Cin-Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 467.

II. YENİ MEDENİ KANUNUN İNŞASI YÖNÜNDE TAAYYÜN EDEN İKİ GÖRÜŞ

Kanun önünde eşitliğin sağlanabilmesi için toplumun her kesimini içine alacak hukuki bir düzenleme ihtiyacı hukuk ve yargı bütünlüğünü sağlamanın yegâne şartı olarak görülmüştür. Zimmîlerin bazı hukuk branşlarında kendi dini kurallarına tabi olmaları, cemaat mahkemelerinin bu husustaki hukuki problemlerin çözümünde yetkili merci kabul edilmesi yetersiz addedilmiş ve yargı birliğinin sağlanması elzem görülmüştür. Kanunlaştırma hareketlerinden medeni hukuk da nasibini almıştır. Ne var ki Batı'daki örneklerinde de görüleceği üzere bir medeni kanun hazırlamak o kadar kolay ve kısa sürede başarılacak bir iş değildir. Osmanlı bu hususta ek bir zorluk daha yaşamaktaydı ki o da devrin hukukçuları ve devlet adamları arasında medeni kanunun Batı'dan mı alınacağı, yoksa yürürlükteki hukukun mu tedvîn edileceği noktasında bir görüş birliğinin sağlanamamasıdır. Kimi devlet adamları hazırlanacak kanunların milli olmasını ısrarla savunurken kimileri Batı kanunlarından iktibas yapmak suretiyle aynen tercüme veya kısmi uyarlamalar şeklinde yeni bir kanun metni hazırlanması gerektiğini ileri sürmüştür.⁴⁷

1. Code Civil'in Alınması Gerektiğine Dair Batı'lılar Tarafından İleri Sürülen Görüş

Avrupa'nın Osmanlı üzerinde siyasi müdahale ve baskısını arttırdığı bu dönemde hukuki çalışmalar ve bazı reformlar ihtiyaçtan dolayı değil, Batı'lı devletler istediği için yapılmıştır. Tanzimat'ın bizzat kendisinin de Batı'nın baskısı ve Batı'yı memnun etmek düşüncesiyle ilan edildiği, hatta fermanın Batı'lı devlet adamlarına danışılarak düzenlendiği bilinmektedir. Bunda, Tanzimat döneminde iş başında bulunan ve Batılılaşmanın heyecanlı birer taraftarı olan Reşid Paşa, Ali Paşa ve Fuad Paşa gibi devlet adamlarının daima Batı'yı örnek almalarının payı büyüktür. Tanzimat devrinde Avrupa'nın üstünlüğü karşısında kendini ezik hissedilen ve devletin zayıflığından dolayı Batı devletleri tarafından sürekli baskı altında olan devletin ileri gelenleri, kendilerine önerilen her tür yeniliği ve hatta medeni kanunu ülkeye getirmeye çalışmıştır.⁴⁸

47 Cin-Akıylmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 464-465; Gözübenli, "Kanunlaştırma Faaliyetleri", s. 386-387; Aydın, "Mecelle'nin Hazırlanışı", s. 39-44.

48 Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 62-63; Özcan, "Sultan II. Abdülhamid'in 'Pan-İslâm' Siyasetinde Cevdet Paşa'nın Tesiri", s. 123; Kaşıkçı, *Osmanlı Hukukunda Mecelle*, s. 65; Kırılyk, "Modern Dönemdeki Fikhi Problemlerin Klasik Kaynaklar Üzerinden Yorumu", s. 54.

Tanzimat ve sonrasındaki dönemin siyasi şartları, devletin içte ve dışta çözmek zorunda olduğu problemler, yenileşme ve Batılılaşma çabaları Osmanlı Devleti'ni Batı'nın etki ve müdahalesine daha açık hale getirmiştir. Bu durum, hem bir medeni kanun hazırlama hem de bu kanunun alacağı şekil konusunda Osmanlı devlet adamlarını etkilemiştir. Özellikle Fransa'nın, Code Civil'in Osmanlı tarafından kabul edilmesi noktasında uyguladığı baskı dönemin şartlarının sonucudur. Bu baskı bir taraftan, ticaret kanunu ile birlikte özel hukukun da büyük ölçüde Fransız hukukuna göre şekillenmesi arzusundan, diğer taraftan kendi kanunlarını Osmanlı'ya empoze ettirip hukuki, siyasi ve kültürel bir prestij elde etme çabalarından kaynaklanıyordu. Buradaki amaç ticaret ve borçlar hukukunun Fransız hukukuna göre şekillenmesini sağlayarak özellikle Fransız'lara Osmanlı Devleti ile olan ticari ilişkilerinde alışık oldukları bir hukuki alt yapı ve emniyetli pazar şartlarını oluşturmak ve düşük gümrük vergisi ödemektir.⁴⁹ Bunun için de Batı'nın başvurduğu en önemli enstrüman Osmanlı üzerinde baskı icra etmek olmuştur.

Fransa, amacı doğrultusunda çeşitli vesilelerle Osmanlı Devleti'ni gözetim altında bulundurmaya çalışıyordu. Bu vesileyle yaptığı yardımlar haricinde ıslahat hareketleri üzerindeki tesir ve nüfuzundan hem de Osmanlı padişahlarıyla olan asırlık samimi münasebetlerinden cesaret alarak Batılı devletleri de safına çekmiş, onlar da bu duruma sessiz kalmışlardır. Bunda o dönemki devlet ricalinin kusuru büyüktür. Örneğin Reşid Paşa⁵⁰ bir Fransız diplomata kendilerinin her zaman Fransa'ya danıştığını, ihtiyaç duyulan ıslahatı Fransa'nın gösterdiğini ve Osmanlı ıslahatlarının tamamlanıp başarıya ulaşmasını kendilerine borçlu olduğunu ifade etmiştir. Zaman ve zemini müsait bulan Fransa da Bâbiâli'ye bir nota vererek hükümet ağırdan aldığı için ıslahat Fermanı'nın en az 19 maddesinin uygulanmadığını iddia etmiştir. Hristiyanların muhtelif memuriyetlere alınmasını, mahkemelerde onların da şahadetlerinin kabulünü, Müslüman ve Hristiyanlara açık okul ve mahkemelerin kurulmasını, ticari kanun ve ticaret mahkemelerinin ıslahını ve ayrıca Fransız Medeni Kanunu'nun alınmasını telkin etmiştir. Öte yandan, İstanbul Fransız elçisi Mösyö De Bourree'nin yakın dostu Sadrazam Ali Paşa⁵¹ (ö. 1871) da bu tür müesseselerin Fransa'dan alınması gayreti içindeydi. Nitekim

49 Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 423; *Mecelle'nin Hazırlanışı*, s. 39-41; Cin-Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 465; Akyıldız, "Tanzimat", *DİA*, XL, 1.

50 Reşid Paşa, Türkiye'de klasik sağ söylemde, gidip İngiliz sefirinin önünde diz çöküp, onun elini öpüp, gözyaşlarıyla ondan yardım isteyen biri şeklinde tanıtılır. Türköne, "Ahmed Cevdet Paşa ve Türk Modernleşmesi", s. 159.

51 Ali Paşa adam yetiştirmek bir yana, kendisine rakip olacağı endişesiyle kabiliyetli kimseleri bertaraf eden bir zat olarak tarif edilmiştir. Halaçoğlu, "Ahmed Cevdet Paşa ve Maruzâtı", s. 248.

İstanbul'daki Fransız Maslahatgüzarı Mösyö Otree, Fransa'ya çektiği bir telgrafta bu tesirin ne mahiyette olduğunu ortaya koyan bir vesika ibraz etmiştir.⁵²

Osmanlı zimmîlere kısmen adli ve hukuki serbestiyet tanımıştır. Zimmîler kendi aralarındaki anlaşmazlıkları kadıya götürme hususunda serbest olup Müslümanlar ile olan davalarında şer'î mahkemelere gitmek zorundaydılar. İslâm yarğı hukukunun temelinde en önemli ispat vasıtası şahitlik olmakla birlikte gayri müslimin Müslüman aleyhine, müste'menlerin de zimmîler aleyhine şahitliği kabul edilmemektedir. Bu durum şer'î mahkemeleri sakıncalı gören zimmîler için kabul edilir, yabancı devletler için de onaylanabilir bir durum değildir. Dolayısıyla Fransa, Hristiyanların şer'î mahkemelerde mahkeme edilmesine karşı çıkıp kendi kanunlarının Türkçeye tercüme edilerek nizâmiye mahkemelerinde bu kanunların tatbikinde ısrarcı olmuştur. Bu tür baskılar sultanı kamu kurumlarını giderek laikleştirmeye teşvik etmiştir. Bunda Fransa'ya tahsile gidenlerin bu kültüre olan hayranlığı, taklitçilik faaliyetleri ve daha önemlisi Fransız ihtilali'nin getirdiği fikir akımının rolü büyüktür.⁵³

Devlet ricalinin Batı'dan bir kanun alınması yönünde direktmelerinin dayanağı şudur: Osmanlı 1856'dan itibaren Avrupa devletleri topluluğuna alınmış ve böylece genel olarak Avrupa hukuk sistemlerinden istifade etme hakkı kabul edilmiştir. Hal böyleyken Osmanlı, Tanzimat ile başlayan Batılılaşma halkasına Avrupada yürürlükte olan kanunlardan birini eklemeliydi. Yeni bir medeni kanun yapma zarureti hâsıl olunca Sadrazam Ali Paşa ve dönemin ticaret nazırı Kabûli Paşa gibi Batı'ya hayranlık duyan kesim Code Civil'in tercümesinde direktmişlerdir. Fransız Büyükelçi M. De Bourree de bu görüşü tasviben meseleye karışmıştır. Ali Paşa'nın daha çok Osmanlı'yı sıkıştıran yabancı devlet ricalini susturmayı ve böylece şer'î ahkâma zarar vermemeyi hedeflediği ifade edilmiştir.⁵⁴ De Bourree'nin olağanüstü çabalarının etkisi altında kalan Ali Paşa Girit'ten Sultan Abdülaziz'e gönderdiği raporda (30 Kasım 1867) ihtiyatlı bir üslupla hiç değilse Mısır'da olduğu gibi karma mahkemelerde ve karma davalar için Fransız Medeni Kanunu'nun alınmasının zaruri olduğunu bildirmiştir. Ali Paşa gönderdiği raporda uzun bir politik değerlendirmeden sonra Batı'nın baskısı ile değil de bizim Hristiyanlara müsaade

52 Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 585; Yavuz, "Mecelle'nin Tedvini", s. 284.

53 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 62-63; Bingöl, *Osmanlı'da Yargı Reformu*, s. 33-35; Yavuz, "Mecelle'nin Tedvini", s. 283; Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, s. 11-12; Gür, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*, s. 14, 27.

54 Bkz. Kaşıkçı, *Osmanlı Hukukunda Mecelle*, s. 61; Gür, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*, s. 15; Yavuz, "Mecelle'nin Tedvini", s. 283; Keskioglu, "Ahmed Cevdet Paşa, Hayatı ve Eserleri", s. 228; Aydın, "Mecelle'nin Hazırlanışı", s. 45.

etmemizin daha evla olacağını ifade etmiştir.⁵⁵ Zaten Ali Paşa bu rapordan önce dâhiliye dairesi baş muavini olan Said Paşa'ya Code Civil'in Arapça tercümesinden Türkçeye aktarılması görevini vermiştir. Ali Paşa'nın bu çabalarında dönemin devlet adamları belirli ölçüde etkili olmuşsa da asıl rolü De Bourree oynamıştır.⁵⁶ Gerek kendisi gerekse maslahatgüzar kanalıyla Ali Paşa üzerinde büyük bir baskı icra etmiş ve muhtemelen Code Civil'in alınması gerekçelerini ihtiva eden tafsilatlı bir rapor hazırlatarak, Ali Paşa'yı ikna etmiş o da bilinen hazırlıkları yaptırmıştır. Ne var ki bu gayretler başarılı olmamış, konu vekiller heyetinde geniş şekilde tartışılmıştır.⁵⁷ Cevdet Paşa'nın, devlet ricalinin Fransız politikasına alet olduğunu açıkça ifade etmesi de bunu göstermektedir.⁵⁸

Fuad Paşa, Code Civil'in alınması yönünde direten bir diğer paşa olup olaya farklı bir boyut kazandırmıştır. Şöyle ki kendisi Code Civil'in, İslâm'ın yüksek kaidelerine ters düşmeyip aksine İslâm'ın menfaatlerine uygun olacağı yönünde yemin ederek ulemayı, Ali Paşa'nın yaptıklarını desteklemeye davet edince Code Civilin iktibas fikri kuvveden fiile çıkmaya başlamıştır. Hatta Code Civil'in İslâm hukukuna dayandığı bile ileri sürülmüş, bu kanunun Napolyon'un Mısır'a gitmesinin bir eseri olduğu ifade edilmiştir. Örneğin Şûrây-ı Devlet Tanzimat Dairesi Başkanı Said Bey, Napolyon'un Mısır'daki ulemanın fıkha dair eserlerini cem ettirip Avrupalıların yeni basılan kanunlarıyla karşılaştırarak Code Napolyon'u vücuda getirdiğini ifade etmiştir.⁵⁹ Cemaleddin Efendi, aralarındaki benzerlikten hareketle o günkü Fransız mahkemelerinin teşkilat yapısının da Mısır'dan alınmış olabileceğini dahi ifade etmiştir. Kendisi Code Napolyon'un Mısır kütüphanelerindeki İslâm kaynaklarından, fıkha dair kaynaklardan tercüme ve iktibas edildiği, müellefatın çoğunun Şâfiî mezhebine dair eserler olduğu ve dolayısıyla Fransız kanununun da Şâfiî mezhebine tevafuk ettiği kanaatindedir.⁶⁰

55 Ebu'l-Ulâ Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, s. 63; Bingöl, *Osmanlı'da Yargı Reformu*, s. 43; Gayretli, *Kanunlaştırma Çalışmaları*, s. 341; Kılıç, *Kanunlaştırma Olgusu*, s. 199.

56 Bazı kaynaklarda İstanbul'daki Fransız elçi olarak De Bourree değil de Marqui De Mousteir adlı birinden bahsedilmektedir. Bkz. Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, s. 17; Kaşıkçı, *Osmanlı Hukukunda Mecelle*, s. 55.

57 Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 590; Aydın, "Mecelle'nin Hazırlanışı", s. 46, 48; Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, s. 17; Kıyık, "Modern Dönemdeki Fikihî Problemlerin Klasik Kaynaklar Üzerinden Yorumu", s. 55.

58 Cevdet Paşa, *Maruzât*, s. 200.

59 Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, s. 17; Kaşıkçı, *Osmanlı Hukukunda Mecelle*, s. 63.

60 Bkz. Cemaleddin, "Mukayese-i Kavânin-i Medeniyye Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye-Fransa Kanûn-ı Medenisî", 809-818; Kaşıkçı, *Osmanlı Hukukunda Mecelle*, s. 64; Özdemir, *İmam Mâlik ve Metodolojisi*, s. 206.

2. Yeni Kanunun Milli ve Fıkha Müstenid Olması Gerektiği Yönündeki Görüş

Klasik medrese kültürüyle yetişmiş olduğu halde Cevdet Paşa, bu zihniyeti benimsemeyen bir aydın olup her şeyde yeniliği kaçınılmaz gören, medeniyetlerin geçirdiği çeşitli tavrılarda farklı davranmak ve bu yönde müesseseler geliştirmek gerektiğine inanan biridir. Bu yüzden yeniliklere karşı çıkıp eskide diretenleri olumsuz bir ifade ile “efkâr-ı atika ashâbı” ve “mutaassıp” şeklinde nitelemiştir. Ona göre Osmanlı ve İslâm medeniyeti geri kalmıştır. Bunun sebebi, hiçbir alanda zamanın gereğini yerine getirememek, kânûn-ı kadîme⁶¹ muhalif hareket etmek, gerektiği kadar ilme önem vermemek, sınırları fazla genişletip Batı'yı iyi tanımamaktır.⁶²

Cevdet Paşa'ya göre Lâle Devri gibi kimi ıslahat hareketlerinde israf ve sefâhete düşerek sırf taklit etmek değil, özde birtakım gelişmelerin gözlenmesi, sathi değil köklü çözümlerle problemlerin halledilmesi ve Batı'nın üstünlük gösterdiği alan olan ilimlere önem verilmesi gerekir. Yine başka medeniyetlerle ilişki kurup bir şey alırken İslâm'ın inanç, ibadet ve ahlak gibi değişmez unsurlarının olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla Müslümanlara has olan bazı adetler terk edilip başka milletlerin adetlerinin benimsenmesi yanlıştır. Avrupa'nın kurum ve kanunlarından yararlanılabilir, fakat Osmanlı'nın coğrafyası, tarihi ve kültürü hiçbir Avrupa devletine benzemediği için ilgili kanunları aynen tercüme etmek, devleti yıkmak demektir. Tamamen farklı ihtiyaç ve şartların neticesi olarak gelişen hukuk sistemini, başka bir medeniyetin insanlarına uygulamaya çalışmak o milleti ve medeniyeti mahvetmek demektir. Zira başka bir medeniyet için iyi addedilen bir husus, İslâm medeniyetine mensup olanlar için zararlı olabilir. Dolayısıyla muhatap medeniyet iyi tanınmalıdır.⁶³ Cevdet Paşa Kânûn-ı Esâsî⁶⁴ hazırlanırken Mithat Paşa'yla giriştiği kanun kavgasında olduğu gibi bu ferasetten uzak zihniyetleri kınamıştır. Şöyle ki ona göre Mithat Paşa tamamen Avrupai bir Anayasa hazırlayıp tercüme gayesiyle padişahın izin almak istemiş ve bunda muvaffak olmuştur. Ama Adliye nazırı olan Cevdet Paşa, Meclis-i Vükelâda Mithat Paşa'ya muhalefette bulunmuş ve onun kullandığı perişan ifadelerle bu kanunun kabul edil-

61 Kânûn-ı kadîm kavramı daha çok eski örfi hukuk uygulamalarına işaret eder. Bkz. İnalçık, “Kanun”, *DİA*, XXIV, 326.

62 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 8, 45, IV, s. 23, 26, 48, 253-254; *Tarih*, I, 17, 51, 76-78, 87, 112-113; VI, s. 46-47; *Maruzât*, s. 3, 9; Gözübenli, “Kanunlaştırma Faaliyetleri”, s. 294; Anay, “Ahmed Cevdet Paşa'nın Modernizme Bakışı”, s. 71-72, 77.

63 Cevdet Paşa, *Tarih*, I, 67-68; *Tezâkir*, I, 20, 62-68; IV, s. 95, 194-197, 220-221; *Maruzât*, s. 199; Anay, “Ahmed Cevdet Paşa'nın Modernizme Bakışı”, s. 73-75; Kaşıkçı, *Osmanlı Hukukunda Mecelle*, s. 65.

64 II. Abdülhamid'in, Kânûn-ı Esâsî'yi ilân etmek şartıyla tahta geçirilmesi Batı'nın baskısını göstermesi açısından önemlidir. Akşıldız, “Tanzimat”, *DİA*, XL, 9; Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 560.

mesi, Osmanlı'nın dinden çıkışı şeklinde anlaşılabilir olarak yıkılmasına sebep olacaktır. Cevdet Paşa ayrıca anayasa encümeninde, ilahi kaynaklı olduğundan İslâm'ın en mükemmel devlet şeklini öngördüğünü, beşeri kanunların değişebileceğini, farklı milletlerin kaynağını inançlarından alan müesseselerini iktibas etmenin yanlış olacağını da savunmuştur. Onun bu çıkışı ve gayretiyle birlikte çatışma daha da büyüyüp şeyhülislâmlığa nakledilmiştir.⁶⁵

Cevdet Paşa, Osmanlı kurum ve kuruluşlarının yeniden tanzimine dair farklı fikirlerin arttığı bir ortamda gelenekçi Türk-İslâm Doğu kültürü ile yenilikçi Batı arasında senteze varacak bir siyaset izlemiştir. Osmanlı müesseselerinin İslâmi esaslara dayandığını, farklı din ve medeniyete sahip oldukları için her açıdan Batılılaşmanın yanlış ve imkânsız olduğunu düşünmüştür. Aynı şekilde milli ve İslâmi hislerle hareket ederek, hukuk düzeninin en önemli öğelerinden olan medeni kanunun Hristiyan bir ülkeden alınmasını da yanlış bulmuş, bunun yerine kendi duygu, örf ve inancımıza uygun öz, milli bir kanun yapılmasını istemiştir. Avrupa karşısında asla bir komplekse kapılmamış, geldiği nokta itibarıyla Batı medeniyetinin çıkmazlara girdiğini ifade edip Batı taklitçiliğine ve maddeci felsefeye şiddetle karşı çıkmıştır. Ancak bütün icraatında Osmanlı-İslâmcılığı sürdürmekle birlikte metotta yenilikçiliği benimsemiş, Batı'nın teknik, yönetim ve pozitif bilim alanındaki üstünlüğünü kabul ederek ilgili müesseselerin Batı tarzında ıslahını savunmuştur. Avrupa kanun ve kurumlarının aynen alınmasına ve tercüme faaliyetlerini savunan devlet ricaline karşı çıkararak⁶⁶ Mecelle'nin hazırlanmasında en önemli rolü oynamıştır. O'na göre İslâm herkese hak ettiği hürriyeti verdiği için İslâm dünyasında Batı'daki gibi bir hürriyet mücadelesi vuku bulmamış, buna karşılık adaletin tesisi gayretleri ön plana geçmiştir. Cevdet Paşa, Osmanlı'nın ancak İslâmi esaslara uyarak fitne ve zulmü önleyebileceği, aynı sebeple gayri müslimlere de şer'-i şerif'e uygun muamele etmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁶⁷

Aslında şer'iyeye mahkemelerini kaldırıp yerine nizâmiye mahkemelerini koymak isteyen devlet ricali, bunu bir defada yapmanın büyük tepki çekeceğini ve hukuki hayatın tam bir kargaşaya döneceğini bildiğinden ilkin nizâmiye mahkemelerini şer'iyeye mahkemelerinin yanında özel davalara bakmak için kurup sonradan nizâmiye mahkemelerinin görev ve yetki alanlarını genişleterek şer'iyeye mahkemelerini bir cemaat mahkemesi haline getirmişlerdir. Bu ince siyaseti sez-

65 Akgündüz, "Ahmed Cevdet Paşa ve Kanunlaştırma Hareketleri", s. 340; İkinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 560.

66 Cevdet Paşa, *Maruzât*, s. 199-200; Üçok-Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 326; Yavuz, "Mecelle'nin Tedvini", s. 281-282; İkinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 560; Yıldırım, "Mecelle'ye Yöneltilen Tenkitler", s. 442.

67 Halaçoğlu-Aydın, "Cevdet Paşa", *DİA*, VII, 445.

miş olacak ki nizâmiye mahkemelerinin kurulmasına şer'î dayanak bularak ulemayı susturan Cevdet Paşa, medeni kanun hususunda daha dikkatli davranıp bu fikre şiddetle karşı çıkarak ulemanın yanında yer almıştır. Fakat nizâmiye mahkemelerinin kurulmasına şiddetle karşı çıkan başta şeyhülislâmlık olmak üzere klasik âlimleri ikna etmesi kolay olmamıştır. Bunların muhalefetini bertaraf etmek için nizâmiye mahkemelerini Celâleddin ed-Devvânî'nin (ö. 908/1502) görüşlerine dayanarak ihdas ettiğini ispatladığında artık duruma vakıf olmuştur. Devvânî'nin otoritesine istinaden fıkhîta nizâmiye mahkemelerinin reddi şöyle dursun, eskiden “mezâlim mahkemeleri” adı altında bunun caiz görüldüğünü savunarak şeyhülislâmlığa karşı çıkmıştır. Böylece tüm nizâmiye mahkemeleri, o dönemin adalet bakanlığı olan Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin idaresi altında birleştirilerek ceza ve ticaret kanunları ile şer'î hukukun öz, biçim ve yöntem açısından uzlaştırılmasını deneme imkânı oluşturulmuştur.⁶⁸

Cevdet Paşa “Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye” ve buna bağlı olarak nizâmiye mahkemelerinin kurulmasına hukuki dayanak bulma gibi hususlarda Batı'cı gruplar ile işbirliği yapmış olsa bile bu mahkemelerde uygulanacak medeni kanunun elbette şer'î hukuka dayanmasını savunacak kadar muhafazakârdır. Ne var ki bununla tatmin olmayan muhafazakâr kesimin muhalefeti uzun süre devam etmiş, başta şeyhülislâmlık olmak üzere bu düşüncede olanlar sahip oldukları bürokratik ve dini konumlarında söz konusu olabilecek zemin kaybı korkusuyla muhalefetlerini arttırmış, Cevdet Paşa ve Mecelle'ye karşı olan düşünceleri kine dönmüştür. Öyle ki Mecelle'nin kabul edilip tatbik edilmesinden otuz sene sonra dahi kitaptaki büyük fıkıh kitaplarının üstüne konulmasını hürmetsizlik addedilmiştir.⁶⁹

2.1. Cevdet Paşa'nın Görüşünün Baskın Gelmesi ve Bu Yöndeki İcraatlar

Mecelle'nin ısdarında başarılı olunamaması halinde yeni medeni kanunun Code Civil olması kaçınılmazdı. Bu yüzden Cevdet Paşa'nın ısrarı, Fuad Paşa ile Şirvânizâde Rüştü Paşa'nın da onu desteklemesi sonucunda Ali Paşa, Mithat Paşa ve Kabûlî Paşa'nın isteği olan Fransız Medeni Kanunu'nun alınması fikrinden vazgeçilip İslâm Hukukunun ilgili hükümlerinin kanunlaştırılmasına karar verildi.⁷⁰ Code Civil'in tercüme edilip uygulanmasının ileri sürülmesi, fikhın muâmelât kısmından hareketle Mecelle'nin hazırlanmasını zorunlu kılan en önemli etkenlerden

68 Kaşıkçı, *Osmanlı Hukukunda Mecelle*, s. 63, 70; Yıldırım, “Mecelle'ye Yöneltilen Tenkitler”, s. 423.

69 Yıldırım, “Mecelle'ye Yöneltilen Tenkitler”, s. 423; Kaşıkçı, *Osmanlı Hukukunda Mecelle*, s. 65-66.

70 Bkz. Gür, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*, s. 15; Özsunay, *Medeni Hukuka Giriş*, s. 152; Demir, *Mecelle ve Külli Kaideler*, s. 228; Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 311.

olmuştur. Aslında Ali ve Fuad Paşalar Cevdet Paşa'nın fikirlerine katılmasalar bile ona güvenip saygı duymaktaydılar. Ali Paşa, bir müddet Cevdet Paşadan ders bile almıştır. Ne var ki birbirine zıt olan iki fikirden birisini tercih için özel bir komisyon kurulmuş, çetin mücadelelerden sonra Cevdet Paşa'nın fikri benimsenmiştir.⁷¹

Cevdet ve Rüştü paşaların, bu mücadelelerinde yalnız olmadığını burada ifade etmek gerekir. Zira Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi yazarlar kaleme aldıkları makalelerle, şeriat dışında kanunlar yapmaya girişen Tanzimat'ın ileri gelenlerini ağır bir şekilde tenkit etmişlerdir. Namık Kemal Osmanlı hukukunun şeriat olmasını tavsiye etmekle yetinmemiş İslâmi kanunların nasıl yapılması gerektiği hususu üzerinde de durmuştur.⁷²

Reşid Paşa siyaseti ile farklı fikirlere sahip kişilerle aynı doğrultuda çalışmayı başarmış olsa da onun farklı meslek ve toplumsal kökenden gelen iki talebesi Ali ve Cevdet paşalar Reşid Paşa'nın yokluğunda bu birlikteliği devam ettirememişlerdir. Osmanlı'nın bir medeni kanununun olması gerektiği hususunda hemfikir olmakla birlikte bu kanunun kaynağını farklı yerlerde aramaları onları karşı karşıya getirmiştir. Nihayetinde bakanlar ve bazı devlet adamlarından oluşan komisyona Ali Paşa ile aynı düşüncede olan Fuad Paşa'nın başkanlık etmesi kararlaştırılmış, her iki taraf da tezlerini mezkûr komisyon huzurunda savunmuş ve neticede Cevdet Paşa'nın temsilciliğini yaptığı gelenekçilerin fikrinin esas alınmasına karar verilmiştir. Cevdet Paşa ve kendisiyle aynı fikirde olanlar Fransız Medeni Kanununun uyarlanarak devrin şartlarına göre hazırlanması düşüncesine karşı çıkıp ulema da bu görüşte olanları tekfir edince, aralarında Cevdet Paşa'nın da bulunduğu bir komisyona bu yönde yeni bir metin hazırlama görevi verilmiştir.⁷³

2.1.1. Metn-i Metîn İnşa Faaliyetleri (1855)

Mecelle'nin kaynağı hususunda Tanzimat'tan sonra kabul edilen kanunlardan hiçbirinde görülmeyen muhalefet hareketiyle karşılaşılmasının en önemli sebebi, her iki cephenin de temsilcilerinin güçlü olmasıdır. Bu yüzden neticeye varmak oldukça zor olmuştur. Neticeye varmak için kura çekmek ya da hakeme gitmek metotlarından ikincisi tercih edilmiş ve ülkenin menfaatinin fikirlerden hangisinde olduğu hususunda karar vermek üzere bir üst komisyon kurulmuştur.⁷⁴

71 Yavuz, "Mecelle'nin Tedvini", s. 283; Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, s. 18-19; Kaşıkçı, *Osmanlı Hukukunda Mecelle*, s. 70.

72 Gayretli, *Kanunlaştırma Çalışmaları*, s. 346; Kaşıkçı, *Osmanlı Hukukunda Mecelle*, s. 67-69.

73 Gür, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*, s. 14; Kaşıkçı, *Osmanlı Hukukunda Mecelle*, s. 71.

74 Kaşıkçı, *Osmanlı Hukukunda Mecelle*, s. 70.

Mecelle'nin hazırlanması yönündeki ilk teşebbüs İslâm Hukukuna dayanan ana bir metin ortaya koymaktı. Milli bir kanun hazırlama fikri neticesinde, Heyet-i Vükelâ kararıyla Meclis-i Tanzimat dairesinde kurulan Cemiyet-i İlmiyye'de bir kanun yapılacaktı. Bu komisyonda İstanbul kadısı Rüştü Molla, Tahir Efendi, Hüsam Efendi ve Ali Ratip Bey yer almaktaydı. Metn-i metin adı altında, İslâm hukukuna dayan bir kanun metni yazılması kararlaştırıldı. Bu metin, Mecelle'nin alt yapısını oluşturmanın ötesine gidememiştir. Zira görevlendirilen heyet epey çalıştığı halde kitâbu'l-büyû' yazıldıktan sonra eser henüz tamamlanmadan komisyon dağılmıştır. Cevdet Paşa, komisyonun başarısız olup dağılmasının sebebi olarak cemiyet üyelerinin iyi seçilememiş olmasını ve dolayısıyla heyet üyelerinin ilmi yetersizliğini göstermiştir.⁷⁵ Maddelerin yazılması işlerini Cevdet Paşa'nın yaptığı kurulun başkanı dışında hiçbir hukukçu değildir. Dolayısıyla bu kuruldan bir medeni kanun hazırlamalarını beklemek mümkün değildir. Buna rağmen metn-i metin, Fransız Medeni Kanununun alınmasını engellemiş, Mecelle'nin hazırlanmasında itici bir rol oynamış, Mecelle'nin öncüsü ve müjdeleyicisi olmuştur. Metn-i metin hareketinin akâmete uğraması ve Fransız Medeni Kanununun kabul ettirilme girişimlerinin sonuç vermemesi Mecelle'ye zemin hazırlamıştır.⁷⁶

2.1.2. Mecelle Faaliyetleri

Metn-i metin girişimi başarısız olunca Mecelle faaliyetleri hız kazanmıştır. Cevdet Paşa'nın temsil ettiği fikir benimsenmiş ve ardından kendisi Mecelle'yi kaleme alacağı Divân-ı Ahkâm-ı Adliye başkanlığı makamına getirilmiştir. Cevdet Paşa Hanefi fihkindan mülhem bir mecelle tanzimi fikrini kabul ettirmiştir. Zamanının en ileri hukuk bilginleri olan yüksek dereceli fakihlerin katıldığı cemiyet, muntazam bir çalışma ile beşinci kitaba kadar geldiğinde, oluşan muhalefetin etkisinden dolayı cemiyetten uzaklaştırılmıştır.⁷⁷ Mecelle'nin hazırlandığı sekiz sene içerisinde bu hizmeti akâmete uğratmak için muhalif fikirdeki devlet adamları ve Fransız büyükelçi De Bourree ellerinden geleni yapmıştır. Bu gayret-

75 Bkz., Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 63; Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", *DİA*, XXVIII, 232; *Mecelle'nin Hazırlanışı*, s. 45; Keskiöglü, "Ahmed Cevdet Paşa, Hayatı ve Eserleri", s. 228; Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 590; Gür, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*, s. 14; Akgündüz, "Ahmed Cevdet Paşa ve Kanunlaştırma Hareketleri", s. 338; Yavuz, "Mecelle'nin Tedvini", s. 283; Halaçoğlu-Aydın, "Cevdet Paşa", *DİA*, VII, 447.

76 Kaşıkçı, *Osmanlı Hukukunda Mecelle*, s. 31; Yavuz, "Mecelle'nin Tedvini", s. 284; Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 590.

77 Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 310; Keskiöglü, "Ahmed Cevdet Paşa, Hayatı ve Eserleri", s. 223, 228; Gür, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*, s. 18; Halaçoğlu-Aydın, "Cevdet Paşa", *DİA*, VII, 448.

ler sonucunda Cevdet Paşa Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye nazırlığından azledilmiş, heyetten çıkarılıp Bursa valiliğine verilmiş, birkaç gün sonra bu vazifesinden de alınmıştır (1870). Mecelle'nin tedvîn sürecinde gerek bu işi sabote etmek kastıyla gerekse de kimsenin beceremediği işleri çözmek vazifesiyle Mecelle heyetindeki çalışmalarından alındığı zamanlarda bile, uzaklardan Mecelle çalışmalarını takip edip arkadaşlarına yol göstermiştir.⁷⁸

De Bourree, Code Civil'in alınıp uygulanmasına önemli ölçüde Cevdet Paşa'nın engel olduğunu bildiğinden ona dair muhalefetini sürdürmüştür. Cevdet Paşa'nın cemiyetten uzaklaştırılmasında ulemanın muhalefetinin de rolü büyüktür. Şöyle ki Cevdet Paşa ideolojik dış baskıların yanı sıra maalesef klasik fıkıh düşüncesine sahip muhafazakâr gruptan da büyük tepki almış ve tahkir edilmiştir. Dolayısıyla yapılacak her icraatta, bu safta yer alan şeyhülislâmlığın muhalefeti de göz önünde bulundurulmuştur. Bu durum o dönemdeki bir grup ulemanın kendini aşamadığını göstermektedir. Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi'nin başlarında bulunduğu bir grubun, Mecelle'nin kendileri tarafından şeyhülislâmlıkta değil, Cevdet Paşa'nın başında bulunduğu bir grup tarafından adliye nezaretinde hazırlanmasından kaynaklanan muhalefeti gerek hükümet gerekse de padişah nezdinde etkili olmuştur.⁷⁹ Netice itibarıyla bahane olarak, Hanefî fıkına dayanan Mecelle'de "Havâle" bahsinde bir meselede Cevdet Paşa'nın Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in (ö. 189/805) kuvvetli görüşlerini bırakıp İmam Züfer'in (ö. 158/775) kavli ile amel etmesi gösterilmiş ve bu husus neredeyse Hanefî mezhebinden kopuş olarak lanse edilmiştir. Burada Cevdet Paşa'nın muhafazakâr görüşlerinin, dönemin Batıcı devlet adamlarını rahatsız etmesi de muhtemelen Mecelle Cemiyetinden alınmasında etkili olmuştur.⁸⁰

Cevdet Paşa'nın azlinden sonra cemiyet önceden büyük oranda hazırlanmış olan "Kitâbu'r-Rehin" kısmını yayımladıktan sonra "Kitâbu'l-Vedia"yı hazırlayarak yürürlüğe koymuştur. Ne var ki bu kitap, kanun tekniği ve içerdiği hükümler açısından yetersiz olduğu anlaşılınca ilim çevreleri tarafından tenkit edilmiştir. Bu yüzden Cevdet Paşa tekrar cemiyetin başkanlığına getirilmiştir (1871). Cevdet Paşa ilkin "Kitâbu'l-Vedia"yı toplatarak "Kitâbu'l-Emânât"ı kaleme almış ve bu

78 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, IV, s. 95; Cevdet Paşa, *Maruzât*, 201; Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, s. 79-88; Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 591; Keskiöglü, "Ahmed Cevdet Paşa, Hayatı ve Eserleri", s. 223, 232; Gür, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*, s. 18; Demir, *Mecelle ve Külli Kaideler*, 230.

79 Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", *DİA*, XXVIII, 232; Yıldırım, "Mecelle'ye Yöneltilen Tenkitler", s. 441; Cin-Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 478.

80 Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, s. 82-84; Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", *DİA*, XXVIII, 232-233; Bkz., Gözübenli, "Kanunlaştırma Faaliyetleri", s. 293.

kitap 1872'de yürürlüğe girmiştir.⁸¹ Mecelle'nin sekizinci kitabının hazırlanması esnasında Maraş valiliğine tayin edilmiş, fakat bundan on sekiz gün sonra tekrar cemiyetin başkanlığına getirilmiştir.⁸²

Mecelle'ye yalnız Hanefî mezhebinin hükümlerinin alınması ve ihtiyaç duyuldukça diğer mezheplerden yararlanma yoluna gidilmemesi, hukukun katlaşıp sosyal ihtiyaçlara cevap verememesi gibi birtakım sakıncaları beraberinde getirmiş olabilir. Fakat İmam Züfer'in görüşünün kabul edilmesinin sebep olduğu infial, Cevdet Paşa'yı diğer mezhep imamlarının görüşlerini tercih etme hususunda tedbirli davranmaya sevk etmiş olmalıdır. Zira bu dönemde kendisinin mezhep değiştirdiği ve kendisine tazir cezası uygulanması gerektiği dahi söylenmiştir. Neticede Fransız tezini yenip kendi başkanlığındaki Mecelle Cemiyeti sayesinde, fık- hın muamelat kısmından bir İslâm medeni kanunu vücuda getirmiştir.⁸³

III. "MECELLE" VE HUSUSİYETLERİ (1868-1876)

Mecelle; kanunlar mecmuası, birtakım mesele, fikir, konu veya kanunları bir araya getiren hikmetli kitap anlamına gelir.⁸⁴ Hem şer'î mahkemelerde hem de bugünkü Türk Adli Teşkilatının esasları olan Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'de tatbik edilmek üzere hazırlandığı için ona "adliyyeye ilişkin hükümler mecmuası" anlamına gelen *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* denilmiş; kısaca "Mecelle" diye anlamıştır.⁸⁵

Cevdet Paşa'nın İslâm ve Osmanlı hukukuna kazandırdığı en önemli eser şüphesiz Mecelle'dir. İslâm Hukukuna dayalı olarak hazırlanan ilk kanun olduğundan şer'î bir eser olup kanun tekniği yönüyle başarılıdır. Batı tesiri, Mecelle'nin sadece varlık sebebinde ve belki de madde madde yazılışında görülür. Şekil itibarıyla Batı kanunlarından etkilenmiş olsa bile içerik açısından bu yararlanma söz konusu değildir.⁸⁶ Cevdet Paşa ilk Müslüman Türk Medeni Kanunu olan Mecelle'yi Justinianus'un Roma kanunnâmesi ile kıyaslayarak Mecelle'nin daha üstün olduğunu söylemiş-

81 Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", *DİA*, XXVIII, 233.

82 Halaçoğlu-Aydın, "Cevdet Paşa", *DİA*, VII, 444.

83 Cin-Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 478; Yıldırım, "Mecelle'ye Yöneltilen Tenkitler", s. 441; Keskiöğlu, "Ahmed Cevdet Paşa, Hayatı ve Eserleri", s. 229-230; Yavuz, "Mecelle'nin Tedvini", s. 284.

84 Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 587; Gür, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*, s. 13; Yavuz, "Mecelle'nin Tedvini", s. 93, 567; Demir, *Mecelle ve Külli Kaideler*, s. 231; *Türk Hukuk Tarihi*, s. 243; Şimşirgil-Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa*, s. 49.

85 Kaşıkçı, *Osmanlı Hukukunda Mecelle*, s. 23; Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 567.

86 Yavuz, *Mecelle'nin Tedvini*, s. 282; Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", *DİA*, XXVIII, 231; *Türk Hukuk Tarihi*, s. 433; Gözübenli, "Kanunlaştırma Faaliyetleri", s. 289.

tir.⁸⁷ Mecelle'nin Code Napoleon'un veya Roma hukukunun tesiri altında kaldığını söylemek hiçbir zaman gerçeği yansıtmaz. Hukukun tabii hukuka dayanan ilkeleri bulunduğu aralarında benzer hükümlerinin bulunması normaldir.⁸⁸

Mecelle, İslâm Hukukunun, fikhın, özellikle de Hanefî mezhebinin kodifikasyonunu ifade eder. İlk kanunlaştırma hareketi olmakla birlikte ihtiva ettiği hükümler yeni vaz edilmemiştir. Zira yeni içtihatlarla gidilmeyip Hanefî mezhebindeki görüşler arasında tercihte bulunulmuştur.⁸⁹ 1851 madde ve 16 kitaptan oluşan Mecelle; borçlar, eşya ve usul hukuku ile ilgili şer'î hükümleri kanun tarzında derlemiştir. Tam bir medeni kanun özelliği taşımamaktadır. Aile, vakıf ve miras hukuku bölümleri olmadığı gibi bir medeni kanunda yer almaması gereken usul hukuku ile ilgili hükümler de yer almaktadır. Bunun sebebi şudur: a. İslâm hukukunu bilen şer'îye mahkemesi hâkimleri için değil, bu hususta yetersiz olan nizâmiye mahkemeleri hâkimleri için hazırlanmıştır. Aile ve miras ile ilgili hususlar şer'îye mahkemelerinin görev alanına girdiği için Mecelle'de bu hususlara yer verilmemiştir. b. Mecelle'deki borçlar, eşya ve usul hukuku tüm tebaaya uygulanacaktı. Aile ve miras hususunda Müslümanlar ile gayri müslimlere ayrı hükümler tatbik edilmekteydi. c. Mecelle "ibâdât, münakehât ve ukubât" konularını dışarıda bırakarak sadece "muâmelât" kısmındaki hükümleri kanunlaştırmıştır. Aile ve miras ise dar manada muâmelât'ın konusu değildir.⁹⁰

Cevdet Paşa'nın vazifeden alınması ve azalar arasında mühim değişikliklerin olması gibi sebeplerle komisyon çalışmalarının zaman zaman inkıtaa uğratılması bazı hata ve eksikliklere sebep olmuş olabilir. 1876'da Mecelle'yi tamamlayan cemiyet mezkûr eksiklikleri giderici bazı çalışmalar yapmışsa da kendisinden bekleneni verememiş, 1888'de II. Abdülhamid'e verilen asılsız bir ihbar yüzünden heyet dağıtılmıştır.⁹¹ Genelde hukuk tarihi kitaplarında sultana giden asılsız bir jurnalden bahsedilirken nadiren de olsa cemiyetin çalışamaz durumda olduğunu II. Abdülhamid'e bizzat Cevdet Paşa'nın haber verdiği, buna istinaden irâde-i seniyye ile cemiyetin lağvedildiği de ifade edilmiştir.⁹²

87 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 64; Berki, "Mecelle", s. 27; Üçok, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, s. 189; Yavuz, *Mecelle'nin Tadvini*, s. 279; Demir, *Mecelle ve Külli Kaideler*, s. 231; Kaşıkçı, *Osmanlı Hukukunda Mecelle*, s. 24, 64-65.

88 Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 593; Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, s. 108.

89 Anay, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Modernizme Bakışı", s. 69; Demir, *Mecelle ve Külli Kaideler*, s. 231.

90 Şimşirgil-Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa*, s. 55; Keskiöglü, "Ahmed Cevdet Paşa, Hayatı ve Eserleri", s. 230-231; Demir, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 245; *Mecelle ve Külli Kaideler*, s. 230-231; Cin-Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 480.

91 Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, s. 111; Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 594; Kaşıkçı, *Osmanlı Hukukunda Mecelle*, s. 384-385; Demir, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 245.

92 Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, s. 92.

Mecelle'nin genel olarak kanunlaştırmalarda takip edilen soyut/mücerred veya kazüistik/meseleci metottan hangisini esas aldığı hususunda ise farklı görüşler söz konusudur.⁹³ Bazılarının iddia ettiği gibi⁹⁴ kazüistik değildir. Bu hususta, hâkimlere yol göstermek amacıyla sunulan örneklerin kazüistik olabileceği, fakat özellikle de külli kaidelere de yer aldığı esas metnin genel ve soyut olduğu ve asla kazüistik olamayacağı yönündeki görüş daha isabetli görünmektedir. Mecelle'nin kavram, tarif ve tekrarlardan hareketle kazüistik metodu takip ettiği söylenebilirse de hükümlerin çoğunluğu mücerred metoda uygundur. Belki o devrin tedvîn geleneğine bağlı kalınarak bazı hususlarda ayrıntılara girildiğinden mücerred-kazüistik denilebilecek karma bir metot esas alınmıştır.⁹⁵ Kuralların örneklerle açıklanması kanun tekniği açısından uygun görülmemişse de nizâmiye mahkemeleri üyelerinin hukuki birikimleri dikkate alındığında bu usulün dönemin şartlarına uygun olduğu söylenebilir. Her bölümün girişinde o bölümle ilgili tanımlara yer vermesi de eleştirilmiştir. Fakat kanun hükümlerinin belirgin olması ve uygulanmasında yanlışlıklara yer verilmemesi ve dönemin hukukçularını yetiştirmesi hasebiyle doğru bir uygulama olduğu izlenimi vermektedir. Görüldüğü üzere az da olsa Mecelle'nin tenkit edilecek hükümleri yok değildir.⁹⁶ Mecelle'ye yöneltilen tenkitler iki yönden objektif yorumlar olarak kabul edilmemiştir. Bunlardan birincisi Osmanlı İmparatorluğuna karşı takınılan redd-i miras tutumu, Cevdet Paşa ile Mecelle'ye gerekli önemin atfedilmesine engel teşkil ederken, ikincisi ideolojik yaklaşımlarla Mecelle'nin başarısız bir hukuk metni olarak gösterilmesine sebep olmuştur. Bu yüzden Osmanlı tebaasını ve dış ülkeleri memnun edememiş yerli yersiz birtakım eleştirilere maruz kalmıştır.⁹⁷

Mecelle'de faiz ve faize çok yakın konular olan karz ve sarf konularına yer verilmemesinin sebebi Osmanlı'nın kapitülasyonlar ve dış borçlardan dolayı faizli muamelelere mecbur kalmasıdır. Neredeyse tüm hükümleri faiz odaklı olan murâbaha nizamnâmesi'nin de yürürlükte olması bunu teyid etmektedir.⁹⁸

93 Bkz. Velidedeoğlu, *Türk Medeni Hukuku*, I, 44; Kaşıkçı, *Osmanlı Hukukunda Mecelle*, s. 37; Yıldırım, "Mecelle'ye Yöneltilen Tenkitler", s. 427.

94 Kazüistik olduğu da söylenmektedir. Bkz. Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, s. 112; Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 570.

95 Yıldırım, "Mecelle'ye Yöneltilen Tenkitler", s. 427-430; Kaşıkçı, *Osmanlı Hukukunda Mecelle*, s. 34, 37; Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 593.

96 Mecelle için yapılan olumlu ve olumsuz eleştiriler için bkz. Berki, "Mecelle", s. 28; Şimşirgil-Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa*, s. 61-69; Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", *DİA*, XXVIII, 233-234; Demir, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 247; Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 314-316; Kahraman, "Elmalı M. Hamdi Yazır'ın Mecelle Müdafası", s. 231; Yıldırım, "Mecelle'ye Yöneltilen Tenkitler", s. 421-422.

97 Yıldırım, "Mecelle'ye Yöneltilen Tenkitler", s. 417, 439; Yiğitoğlu, "Öz Hukukumuzu Oluşturmak", s. 74.

98 Bkz., Çeker, "Mecelle'de Ele Alınmayan Üç Konu: Faiz, Sarf ve Karz", s. 343; Gözübenli, "Kanunlaştırma Faaliyetleri", s. 296.

1926'da İsviçre Medeni Kanunu'ndan resepsiyon suretiyle Türk Medeni Kanunu kabul edilinceye kadar 57 yıl yürürlükte kalmış, Mısır ve Arap Yarımadası hariç Suriye, Ürdün, Irak, Hicaz, Lübnan, İsrail, Filistin, Kıbrıs ve Bosna Hersek'te uzun yıllar uygulanmıştır. Bu ülkeler arasında dikkatleri çeken, müstakil idareye kavuştuktan sonra bile İsrail'in Mecelle'yi tamamen yürürlükten kaldırmamasıdır. Zira İsrail, Osmanlı himayesinde iken Mecelle'yi uygulamaya başlayıp 1922'ye kadar böyle devam ettirmiştir. Daha sonra İngilizler İsrail'i işgal etmiş olsa bile İsrail, Mecelle'yi tamamen kaldırmayıp kendi hukuki mevzuatı ile karışık bir şekilde uygulamaya devam etmiştir.⁹⁹

SONUÇ

Osmanlı'da 19. asra kadar hukuk alanında kanunlaştırmaya gidilmemesinin zafiyet olarak gösterilmesi doğru değildir. Zira Batı'nın aksine Osmanlı'da hukuki hayat bu asra kadar kendi sistematigi içerisinde düzenli bir şekilde işlemekteydi. Batı ise hukuki anlamda çok büyük eşitsizlikler ve kırılmalar yaşadığı halde ancak bu asırda kanunlaştırma faaliyetlerine başlayabilmiştir. Bu asırla birlikte yeni ihtiyaçların yanı sıra harici ve dâhili baskılar neticesinde Osmanlı da Batı'daki hareketlilikten nasibini almıştır. Batı'nın kıskırtması neticesinde gayri müslimlerin şer'î mahkemelerde yargılanmak istememeleri özellikle medeni kanunda bir kodifikasyon faaliyetini hızlandırmıştır. Ne var ki Batı'da kanunlaştırmayı tetikleyen unsurlar ile Osmanlı'dakiler birbirinden farklı olmuştur. Avrupa'daki kanunlaştırma hareketlerinin en önemli fikri amili rasyonalist felsefe ve tabii hukuk doktrini-dir. Ayrıca Avrupa'da toplumsal dönüşümü tetikleyen sınıfların baskısı neticesinde kanunlaştırmaya gidilirken Osmanlı'da böyle bir sâikten bahsedilemez.

Batı'daki kanunlaştırmalar açısından bakıldığında Fransız Code Civil'inin kendi döneminde tebarüz ettiği görülecektir. Bunda Code Civil'in beğenilip alınmış olabileceğinin payı varken, asıl etken Napolyon'un birçok ülkeyi işgal ve ilhak ile siyasi nüfuzunu kullanarak kanunlarını kabul ettirmesidir. Daha sonra bu iş-galler, sömürü tarzında veya Osmanlı'da olduğu üzere daha çok sefirler ve Batı hayranı olmakla birlikte özellikle Fransa'nın hipnozundan kurtulamayan devlet ricali marifetiyle ve ayrıca gayri müslim unsurların hamiliğine soyunup onları da kıskırtarak ülkenin iç işlerine tesir ve baskıda bulunması tarzında olabilmektedir.

99 Mecelle'yi hangi devletin ne zaman yürürlükten kaldırdığı hususu için bkz. Şimşirgil-Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa*, s. 59-60; Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", *DİA*, XXVIII, 233-234; Demir, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 247; Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 594; Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, s. 93-95.

İngiltere'nin hukuki ve adli yapısı Osmanlı'ya daha yakın ve Rusya'nın da müstakil kanunları dururken Osmanlı devlet ricalinin Code Civil'de ısrar etmesinin altında yatan sebep bu olsa gerektir. Dolayısıyla Batı'daki kanunlaştırma faaliyetlerinin Osmanlı'yı etkilemesi böyle bir zeminde tahakkuk etmiş, Batı'nın ticari çıkarları da bu amaca hizmet etmiştir.

Osmanlı'nın yaşadığı asıl problemin, Tanzimat'la birlikte teşekkül eden yeni kurum ve kuruluşların altının doldurulamaması olduğu söylenebilir. Zira çok dereceli ve çok hâkimli nizâmiye, ticaret ve karma mahkemeler gibi yeni yargı organları kurulmuş olsa bile Ticaret mahkemelerinin üyelerinin çoğunu yabancılar oluşturmakta ve nizâmiye mahkemelerinin başkanı dışındaki üyeleri İslâm hukukundan habersizdiler. Bu mahkemelere için liyakatli hâkim ve üye yetiştirecek mekanizma da çok yetersizdi. Nizâmiye mahkemeleri şer'iyye mahkemeleri ile çatıştığı için hukuk birliği de yoktur. Bu noktada Cevdet Paşa dâhil tüm aydınlar, hukuk birliğinin sağlanması ve hukuki yetersizliği olan üyelerin anlayabileceği bir kanun metninde hemfikirken bu metnin kaynağı hususunda büyük bir fikir çatışması yaşamışlardır. Cevdet Paşa Batı'nın ilerleme kaydettiği alanlara açık olduğu için nizâmiye mahkemelerine hukuki bir dayanak bularak gelenekçileri sindirmiş, fakat bu ve benzeri mahkemelerde Batı kanunlarının fonksiyonel hale gelmesi arzusu yönündeki Batı tesir ve baskısı ile Batı hayranlarının tazyikine şiddetle mukavemet göstermiş ve bunda muvaffak da olmuştur. Batının dininden süzölmüş kanunlarının bu millete dayatılmasının yanlış olacağını ifade ederek yeni oluşturulacak kanunun milli olması ve fıkha dayanması gerektiğini kabul ettirmiştir. Tanzimat Fermanı'nda zayıflamanın sebebi olarak son yüz elli yıldan itibaren Kur'an hükümlerine ve şeriata saygılı olunmaması gösterilirken, yeni yapılacak kanunların aynen veya uyarlanarak Batı'dan alınması yönündeki ısrar, bir çelişki oluşturmakta ve fermanın ya halkı avutma gayesi güttüğünü ya da amacından saptığını göstermektedir.

Cevdet Paşa, yeni oluşturulacak kanunun işinin kendisine tevdi edilmesi sebebiyle ayrıca ulemanın anlamsız muhalefetiyle de mücadele etmek zorunda kalmıştır. Hem iç hem de dış baskılar neticesinde metn-i metin girişimi akamete uğramış ve Cevdet Paşa'nın zaman zaman heyetten ihraç edilmesi suretiyle Mecelle faaliyetleri inkıtaat uğratılmaya çalışılmış, fakat bu, onun İslâm ve Osmanlı hukukuna Mecelle gibi bir şah eser kazandırmasına mani olamamıştır.

Kaynakça

- Ahmed Cevdet Paşa, *Maruzât*, Yayınlayan: Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980.
- _____, *Tarih-i Cevdet*, Tertib-i Cedit, İstanbul 1309.
- _____, *Tezâkir*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, II. Dizi, sy. 17 b1, (2. Baskı), Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara 1986.
- Akgündüz, Ahmet, “Ahmed Cevdet Paşa ve Kanunlaştırma Hareketleri”, *TDVY, Ahmed Cevdet Paşa, (Sempozyum: 9-11 Haziran 1995)*, Ankara 1997, 335-341
- Akyıldız, Ali, “Tanzimat” md., *DİA*, XL, İstanbul 2011, (1-10).
- Anay, Harun, “Ahmed Cevdet Paşa'nın Modernizm Bakışı”, *TDVY, Ahmed Cevdet Paşa, (Sempozyum: 9-11 Haziran 1995)*, Ankara 1997, (67-77).
- Aydın, M. Akif, “Kanunnâmeler ve Osmanlı Hukuku'nun İşleyişindeki Yeri”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2004. (37-46).
- _____, “Mecelle'nin Hazırlanışı”, *Osmanlı Araştırmaları IX*, İstanbul 1989.
- _____, “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye” md., *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, (231-235).
- _____, *Türk Hukuk Tarihi*, 7. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul 2009.
- Berki, Ali Himmet, “Mecelle”, *İslâm Medeniyeti, (Dini-İlmi-Fikri Aylık Mecmua)*, Kasım 1967, Yıl-1, sy. 4.
- Bingöl, Sedat, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu (Nizâmiye Mahkemeleri'nin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876)*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, No: 1582, Eskişehir 2004.
- Can, Halil-Güner, Semih, *Hukukun Temel Kavramları*, Siyasal Kitabevi, 2. Baskı, Ankara 2001.
- Cemaleddin, Mekteb-i Hukûk Mecelle Muallimlerinden, “Mukayese-i Kavânin-i Medeniyeye Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye-Fransa Kanûn-ı Medenisi Kitâbü'l-Büyükü”, *İlm-i Hukuk ve Mukayese-i Kavânin Mecmuası*, 1325, Sene: 1, c. I, Çev. Seda Örsten Esirgen, AÜHFD., c. 61, sy. 2, 2012.
- Cin, Halil-Akıylmaz, Gül, *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram Yayınları, Konya 2003.
- Çeker, Orhan, “Mecelle'de Ele Alınmayan Üç Konu: Faiz, Sarf ve Karz”, *TDVY, Ahmed Cevdet Paşa, (Sempozyum: 9-11 Haziran 1995)*, Ankara 1997.
- Deryal, Yahya, *Hukukun Temel Kavramları*, Derya Kitabevi, Trabzon 2006.
- Demir, Abdullah, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 2011.
- _____, *Mecelle ve Külli Kaideler*, Işık Akademi Yay., İstanbul 2011.
- Ebû Zehra, Muhammed, *İslâm'da Fıkıh Mezhepleri*, Çev. A. Şener, Ankara 1968.
- Ekinci, E. Buğra, *Osmanlı Hukuku, Adalet ve Mülk*, Arı Sanat Yay., İstanbul 2008.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015.
- Gayretli, Mehmet, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları*, Nizâmiye Akademi, İstanbul 2015.
- Gözübenli, Beşir, “Türk Hukuk Tarihinde Kanunlaştırma Faaliyetleri ve Mecelle”, *TDVY., Ahmed Cevdet Paşa, (Sempozyum: 9-11 Haziran 1995)*, Ankara 1997.
- Gür, A. Refik, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle, Hukuk Sosyolojisi ve Felsefesi Üzerine Bir Kalem Denemesi*, Çeltüt Matbaası, İstanbul, ts.
- Halaçoğlu, Yusuf-Aydın, M. Akif, “Cevdet Paşa” md., *DİA*, VII, İstanbul 1993 (443-450).
- Halaçoğlu, Yusuf, “Ahmed Cevdet Paşa ve Maruzât'ı”, *TDVY, Ahmed Cevdet Paşa, (Sempozyum: 9-11 Haziran 1995)*, Ankara 1997, (247-251).

- <http://www.sorubak.com/forum/printthread.php?tid=3648> (Erişim tarihi: 16.08.2017)
- İnalçık, Halil, "Kanun", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, (324-327).
- Kahraman, Abdullah, "Elmalı M. Hamdi Yazır'ın Mecelle Müdafası", *Elmalı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2012.
- Karaman, Hayrettin, *İslâm Hukuk Tarihi*, 8. Baskı, İz Yay., İstanbul 2011.
- Kaşıkçı, Osman, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Mecelle*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.
- Keskioğlu, Osman, "Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı ve Eserleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 1966, c. XIV, (221-234).
- Kılıç, Muhammed Tayyib, *İslâm Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara ÜSBE., Ankara 2008.
- Kıyık, Mustafa Harun, "Modern Dönemdeki Fikhi Problemlerin Klasik Kaynaklar Üzerinden Yorumu (Beklenmeyen Hal ve Mücbir Sebep Örneği)", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 9, 2018.
- Mardin, Ebu'l-Ulâ, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, TDVY., Ankara 1996.
- Özcan, Abdülkadir, "Lâle Devri", *DİA*, XXVII, Ankara 2003, (81-84).
- Özcan, Azmi, "Sultan II. Abdülhamid'in 'Pan-İslâm' Siyasetinde Cevdet Paşa'nın Tesiri", *TDVY. Ahmed Cevdet Paşa, (Sempozyum: 9-11 Haziran 1995)*, Ankara 1997.
- Özdemir, Recep, *İmam Mâlik ve Metodolojisi*, Hiperyayın, İstanbul 2017.
- Özsunay, Ergun, *Medeni Hukuka Giriş*, İstanbul 1970.
- Öztürk, Osman, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İrfan Matbaası, İstanbul 1973.
- Şafak, Ali, *İslâm Hukukunun Tedvini*, Erzurum 1978.
- Şentop, Mustafa, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku, Kanunlar-Tadiller-Layihalar-Uygulama*, İstanbul 2004.
- Şimşirgil, Ahmet-Ekinci, Ekrem Buğra, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, Ktb Yayınları, İstanbul 2008.
- Türköne, Mümtazer, "Ahmed Cevdet Paşa ve Türk Modernleşmesi", *TDVY. Ahmed Cevdet Paşa, (Sempozyum: 9-11 Haziran 1995)*, Ankara 1997, (159-161).
- Üçok, Coşkun, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 5. Baskı, Ankara 1972.
- Üçok, Coşkun-Mumcu, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, Ders Kitabı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1976.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat*, c. 1, İstanbul 1999.
- _____, *Türk Medeni Hukuku*, İstanbul Matbaacılık, 6. Baskı, İstanbul 1959.
- Yavuz, Hulusi, "Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle'nin Tedvini", *TDVY. Ahmed Cevdet Paşa, (Sempozyum: 9-11 Haziran 1995)*, Ankara 1997, (279-284).
- Yıldırım, Şahban, "Mecelle'ye Yöneltilen Tenkitler ve Bu Tenkitlerin Değerlendirmesi", *CÜİFD.*, c. XVI, sy. 2, 2012.
- Yiğitoğlu, Mustafa, "Kendi Öz Hukukumuzu Oluşturmak (Mecelle Örneği)", *Tarih Bilinci (Tarih ve Kültür Dergisi-Özel Sayı)*, Ekim 2011, (72-74).
- Yazan, Ümit Meriç, "Bir Osmanlı Sosyoloğu Olarak Ahmed Cevdet Paşa", *TDVY. Ahmed Cevdet Paşa, (Sempozyum: 9-11 Haziran 1995)*, Ankara 1997, (9-16).